

Sabri Ülgener ve İktisat Sosyolojisi: İktisat Ahlakı ve Zihniyeti Perspektifinden Bir Değerlendirme

İsmail Kitapçı*

Özet

İktisat sosyolojisi iktisadi olayları sosyolojik bir perspektiften değerlendirmektedir. Aynı zamanda Neo-Klasik iktisadın insanı soyutlayan yaklaşımlarının aksine iktisadi analize insansız değil, insandan başlamak gerektiğini ifade etmektedir. Türkiye'deki iktisat sosyolojisinin öncü isimlerinden Sabri Ülgener de insan-madde ilişkisine sıkışan iktisat teorisine çok disiplinli bir anlayış getirerek iktisat, din ve zihniyet arasındaki ilişkileri sorgulamaktadır. Bu kapsamda Ülgener maddi dünya ile manevi dünya, rasyonellik ile irrasyonellik ve para hırsı ile güzel ahlak arasındaki farklılıkları bir uyuma dönüştürme çabasıdadır. Bu çalışmada Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne gelen süreçte Ülgener'in Türk insanının iktisadi davranışlarına ilişkin değerlendirmeleri iktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti kavramlarıyla açıklanmaktadır. Aynı zamanda kapitalizmin neden Türk toplumunda ve diğer Müslüman doğu toplumlarında gelişmediği sorusuna Ülgener'in verdiği cevaplar değerlendirilmekte ve Ülgener'in Türkiye'deki iktisadi sorunların toplumsal kodlarına ilişkin çok disiplinli bakış açısı açıklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *İktisat, Toplum, Ahlak, Zihniyet, Rasyonelleşme, Tasavvuf*

JEL Kodları: *A14, B10, B50*

Sabri Ülgener and Economic Sociology: An Evaluation from the Perspective of Economic Ethics and Mentality

Abstract

The economic sociology evaluates economic events from a sociological perspective. At the same time, contrary to abstractionist approaches of Neo-Classical economics, it states that economic analysis should start from human beings rather than unmanned. Ülgener, one of the pioneers of economic sociology in Turkey, questions the relations between economics, religion and mentality by bringing a multidisciplinary understanding to the economic theory trapped in the human-matter relationship. In this context, Ülgener strives to transform into a harmony the differences between the material world and the spiritual world, rationality and irrationality and the ambition of money and good morality.

In this study Ülgener's evaluations on the economic behaviors are explained with the concepts of economic morality and economic mentality at the the process Ottomans to the Republic of Turkey. At the same Ülgener's answers of the question why capitalism did not develop in Turkish society and other Muslim eastern societies is evaluated and social codes of economic problems in Turkey of Ülgener's multi-disciplinary perspective is expressed.

Key Words: *Economics, Society, Ethics, Mentality, Rationalization, Sufism*

JELCodes: *A14, B10, B50*

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, i.kitapci@yahoo.com.tr

1. Giriş

Sabri Ülgener tarih, sosyoloji, iktisat, etik, tasavvuf ve zihniyet üzerine felsefi denilebilecek bir düzeyde düşünce üretmiş olan *‘Türkiye’nin Max Weber’i* olarak adlandırılan iktisat sosyologlarından biridir. İktisadi olayları çok disiplinli bir yaklaşımla inceleyen Ülgener, feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde sadece iktisadi olguları ve faaliyetleri değil bu değişimin zihinsel ve dinsel kodlarını da aramaya çalışmıştır. Çalışmalarında Max Weber ve Werner Sombart’ın etkileri görülmektedir.

İktisat sosyolojisi açısından bakıldığında ise Ülgener insan-madde ilişkisine sıkışan iktisat teorisine çok disiplinli bir anlayış getirerek iktisat, din ve zihniyet arasındaki ilişkileri sorgulamıştır. İktisat ahlakı ile iktisat zihniyetini esas çerçeve olarak belirleyen Ülgener eserlerinde insan-madde ilişkisini tek taraflı madde ya da tek taraflı insan lehine incelemek yerine her iki yol arasındaki mevcut metodolojik farklılığı bir uyuma dönüştürme çabası ile hareket etmiştir. İktisat ve kültürün aynı zeminde yürümesi gerektiğine işaret eden Ülgener maddi dünya ile manevi dünya, rasyonellik ile irrasyonellik ve para ile güzel ahlak arasındaki dengenin sağlanması durumunda iktisat ve toplum arasındaki mesafelerin de azalacağını ifade etmiştir.

Ülgener’in iktisat sosyolojisine önemli katkılarında biri de kapitalizmin neden Türk toplumunda ve diğer Müslüman doğu toplumlarında gelişmediğine ilişkin değerlendirmeleridir. Aynı zamanda Ülgener, Batını tasavvuf anlayışı ile aşırı uç dini algılamaların iktisadi çözülmenin temel faktörlerinden biri olduğunu belirtmektedir. Bu noktada geleneksel yapıların değişime karşı önemli bir direnç gösterdiğini ifade etmiştir. Bu çalışmada iktisat sosyolojisi kapsamında Ülgener’in sosyal ve iktisadi konulara bakış açısı, Osmanlı’nın rasyonelleşememesinin nedenleri, kapitalizmin neden Osmanlı’da ortaya çıkmadığı, Ortaçağ toplumunun yapısı, iktisat ahlakı ve zihniyeti, farklı tasavvuf anlayışlarının sosyal ve iktisadi hayata yansımaları anlatılacaktır.

2. Sabri Ülgener ve İktisat Sosyolojisi: İktisat Ahlakı ve Zihniyeti Eksenli Bir Bakış

‘... İktisadi analizde zayıf bir tarafımız olmalı: İnsanı çoğunlukla devre dışı bırakarak olup bitene sadece mal ve para akımı gözü ile bakmayı alışkanlık haline getirmişiz. Dizi dizi rakamlar, formüller, göz doldurucu gösteri ve göstergeler! Hepsi iyi ve hiçbirine bir diyeceğimiz yok! Ancak bütün bu dizileri ve matematik bağlantıları temelde ruh ve mana tarafı ile doldurup canlandırarak unsuru-insanı-hiç yokmuş gibi düşününce işin rengi değişiyor. Ekonomik düzenin son kertede insan davranışımızla belirlenmiş olacağını kolaylıkla gözden geçiriyoruz. Aynı usuller, aynı teknoloji bir yerde istenileni verirken bir başka yerde tam aksi sonuçlara varıyorsa, farkın usul ve aletlerden çok onları kullananın vasıflarından gelmiş olabileceği bugün bile yeterince anlaşılmıştır denemez. Sombart’ın 1920’lerde ‘Modern Kapitalizm’i kaleme alırken en fazla yakındığı nokta da bu idi: Aradan canlıyı çıkararak ekonomiyi cansız madde yığınları olarak görmek!’

Sabri Ülgener, ‘Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler’

İktisat sosyolojisi, iktisadi yaşamın daha geniş bir sosyal yapıya gömülü olduğunu savunarak iktisadi olgulara sosyolojik bir bakış açısı uygulayan bir bilim dalı olarak görülebilir (Smelser ve Swedberg, 2005: 3; Swedberg, 2006: 2). Aynı zamanda iktisat sosyolojisi, toplumsal açıdan iktisadi davranışları, süreçleri ve yapıları bağlamsallaştırmaya yönelik geniş tabanlı bir çaba olarak da düşünülebilir. İktisat sosyologları farklı teorileri ve metodolojileri kullanırken, iktisadi olguların onları şekillendiren sosyal mekanizmalarla ilgili olarak anlaşılması gerektiğini belirtirler. Bu uygulamalar, kültürü, kurumları, politik yapıları ve sosyal ağları kapsamaktadır (Talmud, 2013: 1).

İktisat sosyolojisi¹, iktisat biliminin sınırlarını genişleterek bireylerin, hane halklarının, kurumların, piyasaların davranışlarını anlama yeteneğine zenginlik katmıştır. Aynı zamanda kişilerarası ilişkilerin çeşitli iktisadi süreçleri yapılandırırken nasıl önemli bir rol oynadığını ortaya çıkarmaktadır (Fligstein ve Dioun, 2015: 71). Daha bütüncül bir açıdan bakıldığında iktisat sosyolojisi Neo-Klasik iktisadın rasyonaliteye dayalı, insanı ve toplumu dışlayan yaklaşımlarının aksine sosyal ve iktisadi unsurların iç içe olduğunu belirterek iktisat ve toplum arasındaki mesafelerin yakınlaştırılması gerektiğini belirtmektedir.

Sabri Fehmi Ülgener (1911-1983) tarih, sosyoloji, iktisat, etik, tasavvuf ve zihniyet üzerine felsefi denilebilecek bir düzeyde düşünce üretmiş olan ‘*Türkiye’nin Max Weber’i*’ olarak adlandırılan bir bilim insanıdır. İktisadi olayları çok disiplinli bir yaklaşımla

1 İktisat sosyolojisi kavramı ilk defa İngiliz iktisatçı Jevons tarafından 1879 yılında kullanılmıştır. Kavram daha sonra 1890-1920 döneminde Durkheim ve Weber’in eserlerinde kullanılmıştır. Klasik iktisat sosyolojisi anlamında Durkheim’in ‘*Toplumsal İşbölümü*’ (1893), Simmel’in ‘*Paranın Felsefesi*’ (1900) ve Weber’in ‘*Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*’ (1905) ve ‘*Ekonomi ve Toplum*’ (1922) adlı eserleri örnek verilebilir. Aynı zamanda Karl Polanyi’nin ilk olarak 1944 yılında yayınlanan ünlü eseri ‘*Büyük Dönüşüm*’ (Great Transformation) klasik iktisat sosyolojisinin başyapıtlarından birini oluşturmaktadır (Swedberg, 2003: 5, 6).

inceleyen Ülgener, feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde sadece iktisadi olguları ve faaliyetleri değil bu değişimin zihinsel ve dinsel kodlarını da aramaya çalışmıştır. Çalışmalarında Max Weber ve Werner Sombart gibi düşünürlerin olduğu Alman Tarihçi Okul'un etkileri yoğun bir şekilde görülmektedir.²

Ülgener Batı'da kapitalizm gelişirken, sosyal ve iktisadi refah artarken Türkiye'de kapitalizmin neden gelişemediği sorusuna cevap aramaya çalışmıştır. *Neden kapitalizm Osmanlı toplumunda veya Çin ve Hindistan gibi Müslüman coğrafyada ortaya çıkmamıştır?, Osmanlı'da eksik olan şey neydi? Hangi konularda yanlış yapıldı? Sosyal ve iktisadi açıdan gelişmemişliğin nedeni nedir? Neden Türk toplumunda rasyonel insan tipi ve girişimci burjuvazi ortaya çıkmamıştır? İktisadi olaylar neden dar bir perspektiften değerlendirilmiştir? Tasavvufun sosyal ve iktisadi hayat üzerindeki etkileri nelerdir?* şeklindeki sorulara cevaplar aramaya çalışmıştır. Aynı zamanda doğu toplumlarında mantıksal temellendirmenin zayıf kaldığından bahseden Ülgener dinin ve buna bağlı olarak tasavvuf anlayışının sosyal ve iktisadi etkilerinin ayrıntılı bir analizini yapmıştır. Ülgener'in iktisat sosyolojisine ilişkin en önemli eserleri arasında *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*' ile *Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*' adlı eserler bulunmaktadır.

2.1. Sosyal ve İktisadi Konulara Bakış Açısı: Weber ve Sombart'ın Etkileri

Ülgener'in iktisat ve toplum ilişkilerindeki düşüncelerine bakıldığında Nazi Almanyası'ndan kaçarak İstanbul Üniversitesi'nde ders vermeye başlayan hocaların etkisinin oldukça fazla olduğu görülmektedir. Özellikle Kessler, Rüstow, Neumark gibi Alman bilim adamlarının Ülgener'in fikirlerinin şekillenmesinde önemli rol oynadığı görülebilir. Neumark'ın derslerinde tercümanlık yapan Ülgener kafasında yüzen bilgilerin sağlıklı bir norm içerisinde teorik bir çerçeveye kavuşmasında en esaslı temsil gücünü ise Max Weber'de bulmuştur. Sonuçta çağdaş Türk düşünce tarihinde Durkheim-Gökalp ve Le Play-Prens Sabahattin gibi en tanınmış ikililer arasında Weber-Ülgener ikilisi de yer almaktadır (Sayar, 2014: 274).

Ülgener'in sosyal ve iktisadi düşüncelerinin şekillenmesinde İstanbul Üniversitesi'ndeki Alman bilim adamlarının yanı sıra Werner Sombart ve Max Weber'in etkileri yoğun bir şekilde hissedilmektedir. Bilindiği gibi idealizmin hakim bir düşünce akımı olması 19. yüzyıl Almanyası'nda ahlaki bilimlerin canlanmasına neden olmuştur. Bu düşünce akımının başlattığı çalışmalarla *'homo-economicus'*un peşinde olduğu insan-madde arayışından vazgeçilmiştir. Özellikle zengin malzeme yığınınından hareket eden Alman

---

2 İktisat sosyolojisi, İngiliz ve Fransız pozitivistlerinin aşırı nesnelci ve teorik genelleme çabası nedeniyle farklılıklara önem vermeyen yaklaşımı ile Alman romantizminin aşırı öznelci ve kültürel farklılıkları herhangi bir teorik genelleme yapmaya izin vermeyecek ölçüde öne çıkartan tarihselci yaklaşımı dışında bir *'üçüncü yol'* olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, iktisat sosyolojisi alanında, kavramsal ve ampirik öncü çalışmaları yapmış olan Max Weber, Werner Sombart ve Georg Simmel'in eserlerinde hem Alman tarihselciliğinin etkileri hem de Alman tarihselciliğinde rastlanmayan bir teorik genelleme çabası söz konusudur (Özatalay, 2014: 32; Trigilia, 2002, 39-40).

Tarihçi Okulu'nun ikinci kuşak sosyal bilimcilerinin çalışmalarında farklı ülkeler ve devirler için değişik davranışsal kalıpların sorgulanmasına başlanmıştır. Bu çizgide Weber çalışmalarıyla iktisadi hayatı kültür tarihi içinde işliyor ve İngiliz politik iktisadından koparıyordu. Böylelikle Alman İdealizmi ile pozitivizm arasındaki çatışma farklı kamplara çekilmiş oluyordu (Sayar, 2014: 303). Ülgener'in bu dönemdeki iktisadi fikirleri de dünyada hakim olan iktisat paradigması ekseninde şekillenmiştir.

Ülgener'e göre öncelikli olarak iktisat ilmi içtimai (sosyal) ilimler zümresi içindedir. Bu noktada '*sosyal ilimler insanın alalade müşahid vaziyetinde kalmayıp bizzat aktif rol oynadığı vakâ ve hadiselerin ilmidir*'. Ancak iktisat ilminin vakâ ve hadiselerin olası gelişmelerine (inkışaflarına) dair pek sağlıklı tahmin yürütemediğini belirten Ülgener bunu önceden hesaplanması mümkün olmayan sebeplerin etkisine bağlamaktadır. Dolayısıyla Ülgener eserlerinde insan-madde ilişkisini tek taraflı madde ya da tek taraflı insan lehine incelemekten kaçınmıştır. Bu noktada her iki yol arasındaki mevcut metodolojik farklılığı bir uyuma dönüştürme amacını taşımıştır (Sayar, 2014: 252, 253). Dolayısıyla Ülgener'in insandaki para hırsı ile güzel ahlakı uyumlulaştırmaya çalıştığı görülmektedir.

Ülgener insan-madde ilişkisini uyuma dönüştürme noktasında Sombart'ın fikirlerinden yararlanmıştı. Sombart'a göre kapitalizm yalnız bir kapital yığını veya sadece özel mülkiyetin, serbest rekabetin geçerli olduğu bir hukuk düzeni anlamına gelmemektedir. Bunlar da tarihin ihmal edilmemesi gereken unsurları olmakla beraber kapitalizm için asıl önemli olan konu '*Marx'ın zannettiği gibi alalade bir kapital yığının her türlü şahsiyetten tecrit edilmiş olan harici-maddi zaruretleri değil bilakis düşünen ve irade sahibi olan insanın zihniyetidir. Kapitalizm olsun ondan evvelki diğer iktisat sistemleri olsun bunlar haricen elle tutulabilen madde yığınları olmaktan ziyade en derin noktalarına kulak vererek duyulacak, birlikte yaşanacak manevi fikri bütünlerdir. Dolayısıyla iktisat ve kültür aynı zeminde yürümelidir*' (Ülgener, 2016: 23, 24).

Sombart iktisatla kültürün aynı zeminde yürümesini iktisadi sistemin tarihi bir realitesi olarak görürken aynı zamanda iktisadi sistem içerisinde her olayın gerçek şeklini ancak kendi üzerinde geniş bir manevi gerçekliğe bağlı bulunmak suretiyle kazanmış olabileceğini belirtmiştir. '*Bütünün manası ayrı ayrı her tezahürün manasını tayin eder*'. Dolayısıyla Sombart'a göre iktisadi sistem ve kapitalizm içerisinde bütün olayların daha yüksek bir gaye ve manaya göre kaynaşmış ve birleşmiş buldukları manevi bir gerçeklikten başka bir şey olmazdı. Tarihi olayların gerçeklik vasfı ayrı ayrı her birinin mahiyetinden değil aksine hepsinin yüksek manevi bir birliğe (vahdete) müştereken bağlı bulunmalarından ortaya çıkmaktadır (Ülgener, 2016: 63). Sombart'a göre tarihi ve dolayısıyla kültürü '*insansız yazmak*' çabası sathilikten öteye geçmeyen kuru bir çalışma olarak kalacaktır. Ülgener'in ifadesiyle '*iktisat tarihi tetkiklerinde yeni bir çığır*' açacak kadar önemli bir konu olarak görülmüştür. Dolayısıyla Ülgener insan-madde ilişkisine sıkışan iktisat teorisinin insanını onu kuşatan dar kalıpların dışına, komşu disiplinlere özellikle sosyoloji ve iktisat tarihine taşımak istemektedir (Sayar, 2014: 258, 259).

Ülgener 1982'de yayınlanan bir makalesinde insan-madde ile insan-insan ilişkilerinden hareketle insan-insan ilişki çerçevesinin son kertede belirleyiciliğini ifade etmiştir.

Sosyolojik görüşle iktisatçı görüşünü birleştiren ortak yanlar şu cümlelerinde ortaya çıkmaktadır. *‘İktisadi faaliyet bir vakitler sanıldığı gibi ihtiyaç tatmini yolunda insan ve madde ilişkisi demek değildir. Faaliyet bir noktada maddeye (tatmin araçlarına) yönelik görünse de esasında insan davranışı daha açık söyleyelim, insanla insan ilişkisinin kontrolü altındadır... İktisada ve iktisadi düşünceye, sözün kısası karşı taraf olarak cansız eşya yerine bizim gibi his ve ihtiras, heyecan sahibi varlıklar, kısaca başkaları gelir oturmuştur’* (Sayar, 2014: 259, 260).

Bu açıklamalarında da görüldüğü gibi Ülgener klasik iktisadın insanı soyutlayan yaklaşımlarının aksine iktisadi analize insansız değil, insandan başlamak gerektiğini şu ifadelerle belirtmiştir: *‘İktisadi yaşayış, nerede ve hangi zamanda olursa olsun, yalnız mal ve eşya yığınlarının bir araya gelişinden ibaret bir madde dünyası değildir. Bütün o yığınların altında ve gerisinde kendine has tavır ve davranışları ile insan gerçeği yatar. Kapitalizmi, söz gelişi, kapitalizm yapan yalnız dış görünüşü ile para, sermaye akımı, yahut o akımların gövdeleştirdiği kuruluşlar değil, aynı zamanda ve belki daha önemli ölçüde çağın tipik insanının davranış biçimi, tercihleri ve bütün bunların toplam ifadesi olan yaşayış normlarıdır. Prekapitalist insan için de aynı şey söylenebilir. O da içinde yaşadığı dış kalıpların basit bir fonksiyonu olmaktan çok çevreye ve maddi eşyaya belli bir bakış açısı ile, kısaca, bütün bir iç dünyası ile karşımıza çıkar’* (Ülgener, 2008: 138).

2.2 Ülgener’in İktisat Ahlakı ve Zihniyeti: Neo-Klasik İktisadi Eleştirilerden Günümüzün Ahlak Tartışmalarına Uzanan Süreç

Ülgener, Sombart ve Weber’den yararlanarak iktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti kavramlarını geliştirmiştir. Sombart ve Weber’de bu iki kavram arasındaki fark belirsiz ve muğlak iken Ülgener onları özenle birbirinden ayrı olarak değerlendirmiştir. Bu açıdan bakıldığında iktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti kavramları Ülgener’in zihniyet araştırmalarının öncelikli konusunu oluşturmaktadır (Ülgener, 2008: 141; Özkiraz, 2007: 38). Ülgener’e göre iktisat ahlakı uyulması istenen normların ve hareket kurallarının toplam ifadesidir. En kısa tanımıyla iktisat ahlakı *‘Dünyaya ve dünya ilişkilerine içten doğru bir tavır alış!’* tir. Diğer taraftan iktisat zihniyeti ise gerçek davranışında kişinin sürdürdüğü değer ve inançların toplamıdır. Burada gerçek davranışında sürdürdüğü ile anlatılmak istenen söz konusu değer ve inançların içe dönük bir ideal ve özleyiş tablosunda kalmayıp belli bir yaşama ve davranış biçimine dönüşmüş halde fiili ve somut bir gerçeklik kazanmış olmasıdır. Dolayısıyla içe gömülü hisler zihniyet oluşturmamakta bu hislerin dışarıya söylem ve eylem olarak taşınması gerekmektedir. Fakat böyle bir ayırım her zaman kesin ve net olmayabilir (Ülgener, 2006: 17; Ülgener, 2008: 141; Sayar, 2014: 284).

İktisat zihniyeti ile iktisat ahlakı arasında çok hassas bir çizginin olduğu söylenebilir. İktisat zihniyeti fiil ve hareketimizin iç ve öz malı olarak dokusu dışında değil, içindedir. Buna karşın iktisat ahlakı ise belli bir hareket kuralının takipçisi, yerine göre emredici faktörü olarak davranışımızın üstünde ve karşısında demektir (Ülgener, 2008: 143). Dolayısıyla iktisat zihniyetinin tanımının yapılması daha zordur. Çünkü iktisat zihniyeti hangi yönde ise o yolda benimsenmiş değer hükümlerinin haklılığına gerek kendini, gerek

başkalarını inandırmak ve o noktada ilgiyi sığağında tutmak üzere çoğu zaman ezbere tekrarlanan kaide ve kuralların toplam ifadesidir. Hangi devrin ve çevrenin zihniyetini alırsak alalım, hepsinin bir sıra söz ve deyim halinde kendine çıkış noktası ve dışa açılma aracı bulduğunu görürüz. Biri, söz gelişi, ‘*Vakit nakittir!*’ derse, öbürü ‘*Acele işe şeytan karışır!*’ diyecektir. Biri ‘*Bakarsan bağ olur!*’ derken öbürü ‘*Sana ısmarladılar mı bu yalan dünyayı!*’ diye kestirip atacaktır (Ülgener, 2008: 142).

Görüldüğü gibi iktisat zihniyetinin oluşmasında ahlaki alışkanlıkların da çok önemli bir rolü bulunmaktadır. Dolayısıyla iktisat ahlakı ile zihniyetini birbirinden kesin çizgilerle ayırmak her zaman mümkün değildir. Fen bilimlerindeki gibi her ikisini birbirinden ayıran kesin bir çizgi söz konusu değildir. Bu noktada iktisat ahlakı olması gereken bir durumu ifade ederken iktisat zihniyeti olanı ifade eden bir kavram olsa da zihniyet ve ahlakın zaman zaman iç içe geçen kavramlar olduğu söylenebilir. Bazen de ikisi arasında uyumsuzluklar da ortaya çıkabilir.

Ülgener; sırf teknik ve hukuki açıya bağlı kalmanın ‘*nefes tıkayıcı*’ bir olay olduğunun bilincinden hareket ederek iktisat zihniyeti konusunda ciddi araştırmalar yapmıştır. Bu kapsamda Ülgener Ortodoks İktisat teorisinin amoral, asosyal, apolitik insanının karşısına insanın ete kemiğe bürünmesi ve ruhunu tekrar kazanması için yaşayan insanı koymuştur. Sonuçta ‘*gerçek ve dolu*’ olan bu insanı kuşatabilmek için canlı sanat ve kültür eserlerinden hatta sıradan bir halk türküsünden daha çok şey öğrenilebileceğine inanan bir bilim adamı olması onu iktisat zihniyetinin köklerini aramaya itmiştir (Sayar, 2014: 284). Bu noktada Ülgener iktisat ahlakı ile zihniyeti arasında önemli bir ilişki olduğunu ifade ederken Weber tarzı analizlerde bulunmuştur. Ülgener’e göre zihniyetin naif biçimi ve ana maddesi olan ahlak, sosyal şartların etkisiyle zihniyete dönüşmüştür. Bu açıdan bakıldığında toplumda önce normatif olan bir iktisat ahlakı bulunmaktadır. Zaman içerisinde toplumsal şartlarda olağan ya da olağan dışı etkenlerle bu ahlak zihniyete dönüşür. Bu dönüşümde o toplumun imkanları kadar imkansızlıkları da önemli rol oynar (Çağman, 2016a: 109).

Özellikle Osmanlı iktisat zihniyetinin ortaya çıkarılması Ülgener’in öncelikli çalışma konularından birisi olmuştur. Bu noktada Weber’in analizlerine benzer bazı tespitlerde bulunmuştur. Ülgener; önce üst tabakalarda görünüp oradan alt ve orta tabakalara sızan iktisat zihniyetinin en önemli, belki de başta gelen tezahürlerinden birini ‘*altın ve gümüş tutkusu*’ olarak nitelendirmiştir. Ülgener’e göre, Osmanlı iktisat zihniyetinde altın ve gümüş tutkusu normal iktisadi faaliyetlerin dışında ve ötesinde sosyal prestij için kullanılmaktadır. Bu nedenle altın ve gümüş iktisadi bir işlev gerçekleştirmekten ziyade siyasi işlevleriyle kullanılmıştır. Ülgener bu durumun en önemli sebebinin Ortaçağ müesseselerinin politik karakterinin o müesseselerin iktisadi yönünü ihmal etmesine bağlamaktadır. Dolayısıyla üst tabakada oluşan bazı fikir ve inançlar yani zihniyet aslı özelliğini kaybederek yanlış bir geleneğe dönüşmektedir. Bunların sonucunda bir halk inancı ortaya çıkmakta ve iktisat ve toplum arasındaki mesafeler daha çok artmaktadır (Ülgener 1983: 48; Özkiraz, 2007: 45, 56).

Özellikle Neo-Klasik iktisatçılar tarafından ihmal edilen iktisat, ahlak ve zihniyet ilişkilerinin Ülgener ile birlikte tekrar gündeme gelmesi iktisat ve toplum arasındaki mesafelerin yakınlaştırılması adına oldukça önemlidir. Ülgener Neo-Klasik iktisadin

insanı soyutlayan yaklaşımlarının aksine iktisadi analize insansız değil, insandan başlamak gerektiğini ifade etmektedir. ³ Çünkü insan motivasyonu karmaşıktır ve kişisel çıkardan daha fazlasını kapsamaktadır. İnsanın yalnızca kendi çıkarlarına yönelik davranışlarda bulunması nedeniyle uzun dönemde iktisadi hayatta farklı problemler ortaya çıkacaktır. Bu noktada ahlaki yargıların insan faaliyetindeki rolü nedeniyle, iktisat ‘ahlaki bir bilim’ olarak düşünülmeli ve çok disiplinli bir anlayış geliştirilmelidir. Özellikle iktisat biliminin Neo-Klasik iktisatçılar tarafından fiziğe benzer bir bilim olarak doğa bilimleri şeklinde tasarlanmaya çalışılması iktisadi sosyal ve kültürel hayattan koparmıştır (Hodgson, 2013: 4). Bu noktada Neo-Klasik iktisadın bu anlayışını eleştiren değer odaklı iktisat yaklaşımları postmodern bir dünyada iktisat ahlakı ve zihniyetinin daha iyi anlaşılabilmesi için yol gösterici olabilir.

Tablo 1: Neo-Klasik İktisat İle Değer Odaklı İktisat Arasındaki Farklılıklar

Neo-Klasik İktisat	Değer Odaklı İktisat
Esas problem: Kıt Kaynakların Tahsisi	Değerlerin Gerçekleştirilmesi
Piyasa Sistemi Odaklı Bakış	İnsani Değerler Odaklı Bakış Açısı
Soyut Modeller	Anlam Odaklılık
Analitik ve Politika Odaklı	Açıklayıcı, Öğretici, Tedavi Edici
Niceliksel	Niteliksel
Rasyonel Karar Vericiler	Yaşayarak ve Edim Yoluyla Öğrenme, Pratik Bilgelik (Phronesis)
İktisadi Hayat Sosyal ve Kültürel Hayattan Bağımsız Olması	İktisadi Hayatın Sosyal ve Kültürel Hayatın İçine Gömülü Olması (Embeddedness)

Kaynak: Clamer, 2017: 41’den yararlanılarak oluşturulmuştur.

Neo-Klasik iktisadın soyut ve matematiksel modellere dayalı yaklaşımlarından günümüzün değer odaklı iktisat anlayışına gelinen sürecin daha iyi anlaşılabilmesi ve geleceğe yeni ve farklı iktisadi fikirleri taşımak için geçmişteki iktisadi anlayışlardan da yararlanmak gerekir. Bu noktada sadece geçmişe ya da sadece geleceğe odaklanmak istenilen sonuçlara ulaştırmayacaktır. Isaac Newton’un ‘Eğer daha uzağı görebiliyorsam bu, benden önceki devlerin omuzlarında durduğum içindir’ şeklindeki sözleri oldukça anlamlıdır. Bu açıdan bakıldığında Orta Yol filozofu olarak bilinen Aristoteles ile Ahlak Felsefecisi olarak bilinen Adam Smith’ten gelen ahlaki geleneğin vurgulanması günümüzün iktisat, ahlak ve zihniyet tartışmalarına ışık tutarak iktisat ve toplum arasındaki mesafelerin azalmasını sağlayabilir.

3 Neo-Klasik iktisadın öncü isimlerinden Alfred Marshall tarafından ortaya çıkarılan ‘Ceteris Paribus’ kavramı ile iktisat toplumdan soyutlanmış, bireylerin üretim ve tüketim niyetlerini diğer değişkenlerden bağımsız bir şekilde fiyat sistemi aracılığıyla nasıl koordine edebilecekleri sorusuna indirgenmiş ve iktisat bilimi sosyal bilimlerden gittikçe uzaklaşarak doğa bilimlerine benzemiştir. Aynı zamanda ‘tarihsel perspektif yokluğu’ Neo-Klasik teoriyi daha da güçlendirmiştir.

Örneğin Aristoteles'in Nikhomakos'a Etik adlı eserinde bahsettiği ve Türkçeye 'pratik bilgelik' olarak çevrilebilecek olan *Phronesis*⁴ kavramı iktisat ve ahlak arasındaki ilişkinin açıklanmasında yol gösterici olabilir. *Phronesis* sürekli bir pratik ile oluşan bir habitustur ve bu yolla insanların ve site devletinin içinde oluşan ve oradaki vatandaşlar tarafından saygı duyulması gereken örf, adet, gelenek ve göreneği, şehrin ahlak yasasını yani *ethos*'u oluşturur. *Ethos* erdemli davranışın sürekli tekrarlanması ile oluşacaktır. Diğer bir deyişle *phronesis* erdemlin pratik eylemde vücut bulması olarak değerlendirilebilir. Bu noktada Aristoteles erdem (*arete*) olmaksızın *phronesis* olamayacağını ifade etmiştir. Erdem *phronesis*'in kendisine yöneldiği eylemin sonucunu belirlemektedir. Bu açıdan bakıldığında *phronesis* sadece amaca ya da sonuca ilişkin araçlarla değil aynı zamanda amaçların ya da sonuçların kendilerinin belirlenmesiyle de ilgilenmek zorundadır. Esasen Aristoteles'in *phronesis*'i bir erdem olarak nitelenmesi de bunu gerektirmektedir (Çebi, 2015: 2, 3).

Aristoteles'in bu görüşleri iktisadi açıdan değerlendirildiğinde Aristoteles'e göre gerçek zenginliğin birçok nesneye sahip olmak ya da parasal zenginlik değil insanlar arasındaki ilişkiler olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Aristoteles'in yaklaşımında iktisadi alanda rasyonel ile irrasyonel arasında dengeli ve ölçülü hareket edilmesinin ilk izlerini görmek mümkündür. Buna karşın iktisadi hayatta uzun yıllar egemenliğini sürdüren Neo-Klasik iktisadın rasyonalite anlayışı belirli kısıtlamalar altında fayda ve karın maksimize edilerek en iyi seçimi yapabileceğimiz fikrini kapsamaktadır (Clamer, 2017: 28, 29). Özellikle Lionel Robbins'in (1932) iktisadi hayatın doğasını ve kapsamını evrensel bir 'seçim bilimi' olarak tanımlaması ile bireyin doğası ve ahlakın iktisadi hayat içindeki yeri değişmiştir. Bu noktada iktisat verili amaçlara hizmet etmek için rasyonel araçların seçimi ile ilgili bir bilim dalı olarak değerlendirilmiştir. Bu süreçte bu amaçlara ulaşmak için mevcut en iyi araçları belirlemek yeterli görülmüştür (Hodgson, 2013: 19).

Aristoteles'in iktisadi hayata ilişkin yaptığı ahlaki vurgunun başka bir örneğini Adam Smith'in yaklaşımında da bulmak mümkündür. Ulusların Zenginliği'nin (*The Wealth of Nations*) (1776) yazarının aynı zamanda Ahlaki Duygular Teorisi'nin (*The Theory of Moral Sentiments*) (1759) yazarı olduğu da unutulmamalıdır. Smith her iki kitapta birbirinden uzak ama birbirini tamamlayıcı bir yaklaşımla hareket etmektedir. Smith bir taraftan Ulusların Zenginliği'nde zenginliğin birikimi ve barışçıl bir toplumun oluşturulması noktasında yukarıdan aşağıya bir iktisadi sistemin doğasını araştırırken diğer taraftan, Ahlaki Duygular Teorisi'nde⁵ sempati kavramına ve bireysel davranışa odaklanan aşağıdan

4 Latinceye *prudentia* olarak çevrilmiştir. *Phronesis* kavramını İngilizcede karşılayan tek bir kelime bulunmamaktadır. Bu anlamda, 'reasonableness' (makuliyet), 'practical wisdom' (pratik bilgelik), 'prudence' (sağduyu, temkinlilik), 'discernment' (fark etme, idrak) veya 'yargılama' (judgement) çevirileri yapılabilir. Gadamer ise *phronesis*'in Almancaya çevirisini 'praktisches wissen' olarak yapmıştır ki İngilizceye 'practical wisdom' ve Türkçeye 'pratik bilgelik' olarak çevrilmiştir (Çebi, 2015: 1,2).

5 Ahlaki Duygular Teorisi (1759) adlı çalışmasında davranışlarımızı duygu ortaklığına bağlarken Milletler'in Zenginliği'nde (1776) bencilliğe bağlamaktadır. Adam Smith, Ahlaki Duygular Teorisi (1759) adlı eserinin ilk cümlelerinde bu durumu şu şekilde ifade etmektedir. '*İnsan ne denli bencil sanılırsa sanılsın yaratılışı gereği sahip olduğu bazı ilkeler bulunmaktadır.*

yukarıya bir yaklaşımı savunmaktadır. Bu iki farklı düşünce arasındaki buluşma noktası ise bazı ahlaki eğilimleri olan insanın doğal donanımı ile ideal-tipik bir iktisadi sistemin gerekli koşulları arasındaki uyumdur. Daha açık bir ifadeyle iktisadi sistem kendi ahlaki temellerini içsel olarak üretecektir. Çünkü Smith'e göre bu ahlaki temeller insan doğasıyla ortaya çıkmaktadır (Hermann-Pillath, 2008: 9, 10).

Adam Smith ile başlayan ahlaki vurguları ön plana çıkaran politik iktisat anlayışı çok fazla uzun sürmemiştir. Marshall'ın ünlü '*Principles of Economics*' adlı kitabının 1890 yılında yayınlanmasından itibaren politik iktisat (political economy) iktisat (economics) olmuştur. Diğer taraftan 1890-1920 yılları arasında Alman Tarihçi Okul'un çalışmalarıyla iktisadın psikolojik ve sosyolojik yönleri ön plana çıkarılmak istense de 1930-1970 yılları arasındaki 'Robbins ve Parsons Uzlaşması' ile iktisat ve sosyoloji disiplinleri kendi alanlarına çekilmiştir. Bu süreçte iktisat sosyolojisinin önemli isimlerinden Karl Polanyi'nin (1886-1964) gömülülük (embeddedness) kavramı öncelikle piyasa olan her türlü iktisadi kurumun tarihsel olduğunu ve dolayısıyla evrensel olmadığını ifade ederek Neo-Klasik yaklaşımlar karşısında iktisat sosyolojisinin önemini vurgulamıştır (Clamer, 2017: 19). 1944 yılındaki Polanyi'nin '*Büyük Dönüşüm*' (Great Transformation) adlı çalışması ve 1980'lerdeki Mark Granovetter'in çalışmaları günümüzün iktisat sosyolojisi araştırmalarına da ışık tutmuştur. Böylelikle Neo-Klasik iktisadın egemenliğine karşı alternatif iktisadi görüşlerin de sayısı artmıştır.

Özellikle 2002 yılında Daniel Kahneman ile Vernon Smith'in, 2017 yılında ise Richard Thaler'in Nobel İktisat Ödülü'nü kazanmalarının ardından iktisattaki davranışsal araştırmalar hızla artmış, iktisat ve ahlak ilişkileri de daha sık tartışılmaya başlanmıştır. Bu noktada Samuel Bowles'in 'Ahlaki Ekonomi' yaklaşımı iktisadi hayata farklı bakış açıları getirmektedir. Bowles karar vermede temel insan iyiliğinin finansal teşviklerden daha etkili olduğunu belirterek tek başına iktisadi teşviklerin ve yasal kısıtlamaların gelişen bir toplum üretmeyeceğini ifade etmiştir. Bu noktada daha çok önemli olan ahlaki açıdan motive olmuş, insanların varlığıdır. Ahlaki Ekonomi, iktisatçıları özellikle teşvik konusunda dikkatli olmaları konusunda ikaz etmektedir. Çünkü güven ve dürüstlük normları gibi sosyal normlar, iktisadi faaliyet için kritik öneme sahiptir. Buna karşın parasal teşvikler genellikle insanların birbirlerine karşı sahip olabileceği ahlaki kuralları ve sosyal motivasyonları aşındırabilir. (Kranton, 2017: 1, 2).

Örneğin İsrail'in Haifa şehrindeki bir uygulama bu durumun en belirgin örneklerinden birini oluşturmaktadır. Haifa'da çocuk bakım merkezlerinde, günün sonunda çocuklarını

Başkalarının mutluluklarına tanık olmaktan dolayı duyduğu memnuniyet dışında hiçbir çıkarı olmayan insan bu ilkeler sayesinde diğer insanların yaşantılarına alaka gösterir ve mutluluklarına değer verir. İstirabına şahit olduğumuz veya ıstırabını derinden hissettiğimiz insanlar bizde acıma ya da merhamet duygusu uyandırır. Birileri üzülürken bizim de bu durumdan etkilenip üzülüyor olduğumuz aşikar ve bunu örneklerle kanıtlamaya ihtiyacımız da yoktur. Üzüntünün en yoğununu erdemli ve merhametli olanlar hissediyor olsa da insan doğasına ait diğer özgün tutkular da olduğu gibi bu davranış da yalnızca erdemli ve merhametli olanlarla sınırlandırılmaz. Toplumsal kuralları yıkıp geçen azılı bir suçlu bile başkası için üzülebilir' (Smith, 2018: 13).

almaya geç kalan ailelere para cezası verilmiş ve bu uygulama işe yaramamıştır. Ebeveynler, geç geldikleri zamanın oranını ikiye katlayarak para cezasına cevap vermişlerdir. On iki hafta sonra, para cezası iptal edilmiş, ancak ebeveynlerin artan gecikmesi devam etmiştir. Bu cezaların uygulanması sonrasında iktisadi teşvikler ile ahlaki davranış arasında bir tür olumsuz sinerji olduğu ortaya çıkmıştır. Gecikmeye bir fiyat koymak, sanki satışa sunmak gibi, ebeveynlerin öğretmenleri rahatsız etmekten kaçınmak için etik zorunluluk duygusunu zayıflatıp, gecikmeleri satın alabilecekleri başka bir ürün olarak düşünmelerini sağlamıştır. Bu noktada önceden geç kalan ve suçluluk duygusu hisseden ebeveynler cezadan sonra geç kalmayı 'ödemeye istekleri oldukları bir hizmet' olarak görmüşler ve para cezasını bir ücretmiş gibi kabul etmişlerdir (Bowles, 2016: 19).

Michael Sandel'in (2013) '*Paranın Satın Alamadığı: Piyasaların Ahlaki Sınırları*' (What Money Can't Buy: The Moral Limits of Markets) adlı çalışması da piyasa değerleri ile ahlak arasındaki ilişkilerinin anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Bu noktada Sandel piyasa değerleri ve piyasa mantığının önceden piyasa dışı normların egemenliği altında olan alanlara giderek daha fazla ulaştığını göstermeye çalışmıştır. Bunlar, üreme ve çocuk bakımı, sağlık ve eğitim, spor ve eğlence, adalet, çevre koruması, askerlik hizmeti, siyasal kampanyalar, kamusal yaşam alanlarıdır. Para ve piyasalar buralarda giderek artan roller üstlenmektedir. Sandel'e göre bu eğilim zarar vericidir; her insan etkinliği üzerine bir fiyat koymak, gözönüne alınması gereken bazı ahlaki değerleri aşındırmaktadır (Sandel, 2013: 121).

Örneğin, ABD'de yapılan bir çalışmada birkaç yüz dolar ödül obez katılımcıları dört ayda 14 kilo vermeleri için motive etmiştir. Buna karşın kilo kayıplarının geçici olduğu kanıtlanmıştır. Aynı zamanda sigarayı bırakmaları için para verilen sigara içenlerin yüzde doksandan fazla kısmının teşvikler bittikten altı ay sonra tekrar sigara içmeye başladığını göstermektedir. Aynı duruma başka bir örnek de çocuklara kitap okumaları için para verme teşviğidir. Bu tip senaryolarda piyasa bir araçtır ama masum değildir. Bir piyasa yöntemi olarak başlayan şey bir piyasa normuna dönüşebilir. Buradaki açık endişe ödemenin çocukları kitap okumayı para kazanmanın bir yolu olarak düşünmeye alıştırabileceği ya da karşılıksız, kendi içinde değerli olan kitap okuma aşkını aşındırabileceği, dışlayabileceği ya da yozlaştırabileceğidir (Sandel, 2016: 83-88).

Piyasanın piyasa dışı normları yerinden ettiğinin en çok bilinen bir başka örneği ise İngiliz Sosyolog Richard Titmuss tarafından kan bağıışı üzerine yapılan klasik çalışmadır. 1970 yılında yayınlanan Hediye İlişkisi (Gift Relationship) adlı kitabında Titmuss Birleşik Krallık'ta kullanılan kan nakli için alınan tüm kanın para ödenmeyen gönüllü bağışçılar tarafından verildiği kan toplama sistemini, kanın bir kısmının bağışlandığı bir kısmının ise ticari kan bankaları tarafından genellikle fakir ve para kazanmaya istekli olan insanlardan satın alındığı ABD'deki kan toplama sistemiyle karşılaştırmıştır. Titmuss Birleşik Krallık'taki kan toplama sistemini savunmuş ve insan kanının bir ticari mal gibi işlem yapılarak piyasada alınmasına ve satılmasına karşı çıkmıştır (Sandel, 2016: 158).

Titmuss kan toplama piyasasının fakirleri sömürdüğünü ifade etmiştir (hakkaniyet itirazı) Bu çerçevede ABD'deki kar amaçlı kan toplama bankalarının kanların önemli bir kısmını acil nakit ihtiyacı içindeki varoş sakinlerinden temin ettiğini belirtmiştir.

Bu durumda kanın metalaştırılması '*fakirler, vasıfsızlar, işsizler, siyahlar ve diğer alt gelir grupları tarafından daha fazla kanın verilmesine sebep olur*' Titmuss '*yüksek oranda kan veren sömürülmüş insanlardan oluşan yeni bir sınıfın ortaya çıktığını*' ifade etmiştir. Kanın fakirden zengine yeniden dağıtımı Amerikan kan bankacılığı sisteminin baskın etkilerinden biri olarak görülmektedir. Kanın ticarileştirilmesi ve kandan kar elde etme gönüllü bağışçıları kaçırmaktadır. Titmuss insanların kanı rutin olarak alınıp satılan bir mal olarak görmeye başladığı zaman kan bağışlama konusunda ahlaki sorumluluk hislerinin azaldığını ve piyasa ilişkilerinin piyasa dışı normlar üzerindeki olumsuz etkiler oluşturduğunu belirtmiştir. Bu noktada geniş çapta kan alımı ve satımı ücretsiz kan verilmesi eylemini olumsuz etkilemektedir. Titmuss'a göre piyasanın yönlendirdiği toplumlar altruizme karşı o kadar çok hoşgörüsüz duruma gelebilir ki bu toplumların insanların bağışlama özgürlüklerine zarar verdiği söylenebilir. Titmuss '*kan ve bağışçı ilişkisinin ticarete dökülmesinin altruizm hissini bastırduğuna*' ve '*bunun toplum ruhunu ypratmışına*' hükmetmiştir (Sandel, 2016: 159, 160).

Samuel Bowles ve Michael Sandel'in ahlaki ekonomi konusundaki açıklamalarından anlaşılabilceği gibi parasal teşvikler ideal bir toplum oluşturmak için oldukça yetersizdir. Bu noktada iktisatçılar teşvikler ve iktisadi davranışlar arasındaki ilişkiyi daha iyi açıklayabilmek için insan motivasyonlarının tümü ile uğraşmak zorundadır. Bu kapsamda Ahlaki Ekonomi iktisatçıların yerel normları, yerel kimlikleri ve yerel kurumları anlaması gerektiğini ve buna yönelik politikalar geliştirmesi gerektiğini ifade etmektedir (Kranton, 2017: 4). İktisadın bir doğa kanunu olmadığı açıktır. İktisat insanlığının insanlar arasındaki ilişkileri ve menfaatleri hakkındaki görüş ve düşünceleridir. Bu bakış açısından hareket eden iktisat sosyolojisi gibi disiplinler iktisadın birbirine tezat olan unsurlarla uğraştığını ve doğadaki fizik kanunlarına bağlı olmadığını ifade etmektedir. Bu noktada iktisat insanın kendi buluşudur, insan türünün hayatta kalması için kullanılan araçların ve belli ilişkilere nasıl yaklaştığının ifadesidir. Dolayısıyla her şeyin birbirine içten içe bağlı olduğu bugünün dünyasında; birbirine bağımlı ve karşılıklı iktisadi ilişkilerde ve giderek sıklaşılan toplumsal bağlarda var olan insan etkileşimindeki değişikliği ifade eden bir model oluşturulabilir (Laitman, 2012: 14, 53). Bu noktada verimli bir piyasa ekonomisinin çalışması için, her zaman insan iyiliğine olan güvene ve ahlaka ihtiyaç vardır. Fakat günümüz toplumunda bu tür özellikler giderek kaybolmaktadır.

Günümüzün postmodern dünyasında Amartya Sen'in '*gerçek ve vicdanlı insanı*'ndan ve Sabri Ülgener'in '*ruhunu arayan insanı*'ndan uzaklaşmış görünmektedir. Özellikle günümüz insanının yapısının biçimsel rasyonalite ile donatılmış olması insanları en küçük kararsızlık belirtisi göstermeksizin kendi mutluluğunu aramaya ve tercih önceliğini kendisine azami tatminleri sağlayacak olan nesnelere vermeye yönlendirmektedir (Baudrillard, 2017: 78). Böyle bir düşünce insanda var olan hedonistik eğilimleri daha çok açığa çıkarmaktadır. Çünkü hedonist teoride iktisadi yaşamın gerçek amacı bireysel kazançtır. Aynı zamanda faydacı felsefede de toplum bireylerin cebirsel toplamıdır ve toplumun çıkarı bireylerin çıkarları toplamıdır. Özellikle Neo-Klasik iktisat tarafından insana yüklenen bu tür özellikler iktisat ve ahlak arasındaki mesafelerin daha çok artmasına neden olmaktadır.

Günümüzdeki iktisat, ahlak ve zihniyet tartışmalarına bir katkı olarak Sabri Ülgener'in sosyal şartların etkisiyle zihniyete dönüşen iktisat ahlakına ilişkin açıklamaları Osmanlı'dan günümüze Türkiye'deki iktisat sosyolojisinin hangi tür süreçlerden geçerek günümüze kadar geldiğinin anlaşılması için oldukça önemlidir. Özellikle Ülgener'in insan-madde ilişkisine sıkışan iktisat teorisine çok disiplinli bir anlayış getirerek iktisat, din ve zihniyet arasındaki ilişkileri sorgulaması, maddi dünya ile manevi dünya, rasyonellik ile irrasyonellik ve para hırsı ile güzel ahlak arasındaki farklılıkları bir uyuma dönüştürme çabası günümüzün iktisat, ahlak ve zihniyet tartışmalarına da ışık tutacaktır.

2.3. Zihniyet ve Geri Kalmışlık Sorunu: Rasyonelleşmenin Kısılcısındaki Osmanlı Toplumunu ve Kapitalizm

Ülgener eserlerinde bir Osmanlı mirası olan toplumsal ataletin köklerini yani, kapitalizmin Osmanlı'da neden ortaya çıkmadığını öncelikli araştırma konusu yapmıştır. Ülgener yaptığı çalışmalarda Weber'in ayak izlerini sürerek Avrupa dışı çevrede irrasyonelizm denilen iktisadi zihniyet dünyasının durağanlığını ve bunun köklerini araştırmıştır. Ülgener iktisat zihniyetine ilişkin eserlerinde Weber'in İslama ilişkin bulgu ve tespitlerini yeniden değerlendirmesiyle Weber'e yönelik sağlıklı bir eleştirel yaklaşımı da gerçekleştirebilmiştir (Kabaş, 2013: 21, 22).

Ülgener *'İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası'* adlı eserinde Osmanlı ekonomisinin de içinde yer aldığı bütün bir bölgenin Akdeniz'in kaderini tayin eden önemli bir kayma ve yer değiştirme ile çözümlenmesine başlamaktadır. Osmanlı topraklarından geçen ticaret yollarının 16. yüzyılın dünya ticaret merkezi olan Akdeniz'i kaderi ile baş başa bırakıp Atlantik kıyılarına doğru yer değiştirmesi kapitalizmin ortaya çıkışı ile birliktedir. Bu köklü değişim Osmanlı ekonomisine de yansımış, iktisadi zihniyet dünyamızda derin izler bırakmıştır. Kapitalizmin baş döndürücü gelişme hızı karşısında Osmanlı'nın ona ayak uydurabilmek için rasyonel iş organizasyonunu üretemeyişini ve iktisadi-teknik konular karşısında sergilediği ataleti ise Ülgener şu ifade ile özetliyor: *'El yordamı veya göz kararlaması ile geçiştirmeye alışık bir ölçü gevşekliği'* (Sayar, 2014: 312).

Dünyadaki kapitalizmin gelişmesi sürecinde Ülgener; Osmanlı Devleti'nin iktisadi gerileyişinin esas nedenlerini kâr ve teşebbüs zihniyetinin rasyonelleşememesi olarak ifade etmektedir. Ülgener; Batı'daki kazanma isteğinin ve hevesinin 16. yüzyıldan itibaren düzenli bir ticarete ve 19. yüzyılda da Sanayi Devrimi'ne doğru rasyonel bir teşebbüs zihniyetine dönüştüğünü buna karşın Osmanlı'da bunun tam aksi bir gelişme olduğunu belirtmiştir (Ülgener 1981a: 129; Özkiraz, 2007: 52).

Bu süreçte Batı ekonomisi Akdeniz'in iktisadi merkez olmasına son verip kapitalizmin doğuşuyla birlikte dünya iktisadi faaliyeti önce İngiltere-Hollanda eksenine oturmuş daha sonra ise Atlantik kıyılarına ulaşmıştır. Bütün bu olup bitenler karşısında Osmanlı ekonomisine damgasını vuran pre-kapitalistik yapı zaman içerisinde ağırlığından bir şey kaybetmeyip Ortaçağ karakterini korumuştur. Webergil anlamda Osmanlı iktisadi düzlemiyle İslamiyet arasında Protestan ahlakında kurulan riyazi insan tipi tarzında benzeri köprüler kurulamamıştır. İslamiyet'e ağırlık veren zahit tipolojisinin kendi

kozmozuna sıkışıp iktisadi hayata karşı asosyal kalması sonuçta dinine gösterdiği önemi aynen iktisadi düzleme taşıyamamış olmasıdır. Özetle Weber'in 'riyazi insanı' (Protestan Batı) ile Ülgener'in 'zahid insanı'(Müslüman Osmanlı-Türk) asırlardır tam bir tezat içinde kalmışlardır. Bu ise rasyonel Batı ile irrasyonel Doğu arasındaki temel farkı göstermektedir (Sayar, 2014: 312, 313).

Özellikle Tanzimat'a kadar Osmanlı ekonomisinde devlet müdahalesinin dünyevileşmeye ve rasyonelleşmeye engel oluşturduğu söylenebilir. Bilindiği gibi Osmanlı iktisat sisteminin normatif esasları özel mülkiyete izin vermeyen miri arazi, fiyatların teşekkülünde devlet müdahalesini esas alan narh uygulaması, temel para politikası olarak sikket taşıması ve içinde müsadere de yer aldığı çeşitli vergilerden oluşmaktaydı. Bu normatif esaslar Osmanlı'da devlet müdahaleciliğinin iktisat alanında temel belirleyen olduğunu göstermektedir (Özkiraz, 2007: 57). Özellikle esnaf kadrolarının Ortaçağ sonlarından itibaren dolmaya başlamasıyla birlikte iç pazarlarda ve üretimde de bir daralış ortaya çıkmıştır. Ahi geleneği ve devamı niteliğinde olan Lonca gelenekçiliği nedeniyle esnaf hayatında iş ve üretime dair gözlemlenebilir bir yenilik gelişmemiştir. Esnaf zümrelerinin dışında kalan zümreler de beklenen olumlu değişmeyi sağlayamamışlardır. (Ülgener 1981a: 149-150. Özkiraz, 2007: 54).

Ülgener'in perspektifinden değerlendirildiğinde Osmanlı-Türk toplumunun hem üst yapı hem de alt yapı olarak iktisadi sistemde rasyonel düşünebilen insan modelini üretmediği söylenebilir. Özellikle Klasik iktisatçıların homo-economicus adıyla ifade ettikleri iktisadi insan modelini üst yapıda bir sistem olarak oluşturmadığı gibi altyapıda da tarikat ve esnaf yapılarının karışımından ortaya çıkan iktisadi yapı üretime yeterli katkıyı sağlayamamış ve yeni fikir ve bilgilere karşı da muhafazakar bir yaklaşımla hareket etmiştir.

Başka bir açıdan bakıldığında ise rasyonel Batı ile irrasyonel Doğu arasındaki farkların esasında keskin bir fark olmadığı görülmektedir. Buradaki esas sorunun Ülgener'in belirttiği gibi iktisat ahlakı ile zihniyetinden ortaya çıktığı söylenebilir. Bu noktada dini değerlerin yeterince içselleştirilememesi dinin iktisadi davranışlar üzerinde olumsuz etkiler oluşturmalarına neden olmuştur. Örneğin 'hem ticaret hem ziyaret' 'Dostluk başka alışveriş başka' söylemleri esas sorunun rasyonellikte ya da irrasyonellikte olmadığını her iki kavramın iyi bir şekilde sentezlenememesinden kaynaklandığını ortaya çıkarmaktadır. İslami referanslarda rasyonel ile irrasyonel arasındaki karışımın çok iyi düzenlendiği görülmektedir. Bilindiği gibi İslamiyet'te hem ziyaretin hem de ticaretin büyük önemi bulunmaktadır. Ziyaret esnasında insanlar birbirleriyle daha güçlü ilişkiler kurarken, birbirlerine birtakım faydalar da sağlamaktadırlar. Dolayısıyla pozitif sosyal sermaye oluşturmaktadırlar. İslami açıdan bakıldığında Hz. Peygamber'in 'rızkın onda dokuzu ticarettedir' hadisiyle 'Din kardeşini ziyaret eden, dönene kadar, rahmet içindedir' hadislerinin birbirini tamamladığı görülmektedir. İslam helal kazanç olması durumunda ve bu kazançların kişide gurur ve kibre dönüşmemesi durumunda dünya malına karşı olmadığını farklı şekillerde ifade ederken diğer taraftan gösterişçi harcamalara ve israfa da karşı çıkmaktadır.

2.3.1. Osmanlı'nın Rasyonelleşememesinin Nedenleri: Neden Kapitalizm Osmanlı'da Ortaya Çıkmadı?

Ülgener Osmanlı'da kapitalizmin ortaya çıkmamasını ve rasyonel bir çalışma kültürünün yerleşmemesini Ortaçağ Zihniyeti'ne bağlamaktadır. Bu noktada 'Ortaçağ' zihniyetinin gösterişçi anlayışı, pre-kapitalist toplumun alışkanlıkları, Ortaçağ'ın toplum ve iktisat ahlakı, mesafe bilinci, Ortaçağ iş ahlakı, esnaflaşma, Ortaçağ din anlayışının yanlış İslami algılamalar ortaya çıkarması, Batını tasavvuf anlayışı ve bunun sosyal-iktisadi hayata yansımaları ile Fütüvvet ve Ahilik gibi faktörler Osmanlı'daki rasyonel iktisadi sistemin oluşmamasının nedenleri olarak belirtilebilir.

2.3.1.1. 'Ortaçağ' Zihniyeti

'Ortaçağ', Ülgener'e göre Osmanlı devlet ve toplumunun neredeyse bütün dönemlerinde etkin olan zihniyetin diğer adı olarak ifade edilmektedir. Ülgener'de, bir yandan yaşanmış ve geçmiş bir tarihsel dönem, diğer yandan da zihniyet olarak yaşamayı sürdüren olmak üzere iki tür Ortaçağ kavramı bulunmaktadır. Birincisi, Yeniçağ olarak tabir edilen ve 15.-16. yüzyıllarda sona eren kronolojik Ortaçağ'dır. İkinci Ortaçağ ise, kronolojik olarak Batı ve Osmanlı (hatta Osmanlı öncesi İslam dünyası) ile bir süre eş zamanlı sürmüş olmasına karşın zihniyet dönüşümünden dolayı Batı'da sona ermiş, buna karşın aynı dönüşümü gerçekleştirmediği için Osmanlı'da süren Ortaçağ'dır. Bu açıdan bakıldığında Batı'da zihniyet ve kronolojik açıdan Ortaçağ, 13. ve 14. yüzyıllardan itibaren kaybolmaya başlarken Doğu'da ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda, kısa süren idari ve askeri yükselme devrinden sonra eski hızıyla devam etmiştir. Ülgener, Osmanlı'daki Ortaçağlaşma'nın kendisini en güçlü bir şekilde zihniyet üzerinde gösterdiğini ve bunun temelinde de batınilemiş tasavvufun olduğunu ifade etmektedir. Bu noktada esnafılık ile tasavvuf arasında yakın bir bağlantının olduğunu belirtmektedir. Ülgener 'Ortaçağlaşma' sürecini daha spesifik bir şekilde 'esnaflaşma' diye adlandırmaktadır. Bu süreçte sosyal ve iktisadi hayata yön veren unsurlar gelenekçilik ve ağalık ile efendilik şuurudur (Çağman, 2016a: 107).

Ülgener'in Ortaçağ kavramının daha iyi anlaşılması aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin iktisadi politikalarını anlayabilmek için herşeyden önce devletin niteliğine ve değişik toplumsal kesimlerle olan ilişkilerine bakmak gerekmektedir. Osmanlı toplumunda 15. yüzyılın sonlarına kadar taşradaki toprağa bağlı Türk kökenli aristokrasi ile merkezdeki çoğunluğu devşirmelerden oluşan bürokrasi arasında yoğun bir mücadele yaşanmıştır. Bu iki kesim arasındaki dengeler zaman içinde değişebilmekte ve bir sarkaç gibi salınabilmekteydi. Özellikle 15. yüzyılın ikinci yarısında II. Mehmed'in başarılı merkezileşme hamlesiyle birlikte dengeler kesin olarak merkezden yana değişmiştir. Toprağa bağlı aristokrasi yenilirken özel mülkiyet altındaki topraklara devlet el koymuş ve iktidar bürokrasinin elinde toplanmıştır. Bu köklü dönüşümden sonra devletin iktisadi uygulamaları artık çok daha güçlü bir biçimde bürokrasinin önceliklerini yansıtmaya başlamıştır. Buna karşılık toprak sahiplerinin, tüccarların ve sarrafların devletin iktisadi politikaları üzerindeki etkileri sınırlı kalmıştır (Pamuk, 2016: 20, 21).

Ülgener'e göre Osmanlı'nın siyasi alanda parlak yükselme dönemi ile Çözülme ya da Ortaçağlaşma dönemi birbiri ile aynı zamana denk gelmektedir. Ülgener Batı ile Çözülme dönemi Osmanlı toplumu arasındaki en önemli farklılaşmayı zihniyet farklılaşması olarak ifade etmektedir. Batı'da modern rasyonel kapitalist zihniyet yükselirken Osmanlı toplumunda durgun-atıl hayat anlayışı ve irrasyonel düşünce bulunmaktadır (Özkiraz, 2007: 52). Ortaçağ'ın bu zihniyetine Ortaçağ ahlak yapısı da uyum göstermektedir. Bu noktada kendi içine çevrili, dış dünyaya azami ölçüde mesafeli bir dünya görüşünün yer yer dini, mistik duygularla örülü olduğu bir toplumun ahlakından bahsedilebilir (Ülgener, 2006: 58).

Aynı zamanda Ortaçağ insanının hayata bakışı maddeleşmemiş (anti-madde) bir dünya görüşü ile sınırlanmıştır. Ortaçağ'ın hayat anlayışı 'pre-kapitalist' devirlerde olduğu gibi anlamını ve hedefini maddeleşmemiş bir dünya görüşü etrafında oluşturmuştur. Diğer bir deyişle Ülgener'e göre *gündelik hayatın her türlü hareket ve faaliyet şekillerini iktisadi düşünceden gayri saiklere göre ayarlanmış görmek isteyen bir cemiyet anlayışı!* Yüzyıllarca azar azar fakat kararlı bir şekilde yol alan bu çözülme bir başka açıdan Batı karşısında geride kalış dönemi olarak da değerlendirilebilir (Ülgener, 2006: 19; Sayar, 2014: 295). Bu süreçte Orta ve Doğu Anadolu'nun işlek transit yollarında yer alan bir alan üzerinde bir ticaret kapitalizminin ortaya çıktığını söyleyen Ülgener, bu durumun Ortaçağ sonlarından itibaren gelişimini sürdürüremeyip çöktüğünü ifade etmiştir. Sonuçta her şeyden önce bu ticaret kapitalizmini yürüten tüccar sınıf Ortaçağ dünyasının küçük bir azınlığı olarak kalmıştır. Yeniden Ortaçağlaşma ile beraber, çoğu kez, bu tüccar sınıf da esnaflaşmıştır. Dolayısıyla ticaretin alanı daraldıkça rasyonelleşme imkanları da ortadan kalkmıştır (Özkiraz, 2007: 53).

2.3.1.2. Ortaçağ'ın Gösterişçi Anlayışı: Pre-kapitalist Toplumun Alışkanlıkları

Ülgener; pre-kapitalist toplumun en önemli özelliklerinden birisinin gösterişçilik olduğunu ifade etmiştir. Bu noktada mal ve servetin gösterişe, göze görünmeye ve nihayet başkalarıyla boy ölçüşmeye yarar bir araç olarak sayılması Ortaçağ insanı için tipik bir özelliktir. Pre-kapitalist zamanlar kazanma ve zenginleşme hevesinin bazen soyma ve sömürme, bazen ihtikar (vurgunculuk) bazen define arayıcılığı gibi yerine göre kaba ve haşın, sinsi ve saklı, ya da hayal mahsulü yollarda akıp gittiğine tanıklık etmiştir (Ülgener, 2006: 61, 308).

Pre-kapitalist toplumda kazanma her zaman ve her yerde kibir, azamet ve gösterişle beraber var olmuştur. Örneğin; İbrahim Hakkı Marifetnamesi'nde bu konuya ilişkin şu ifadeleri kullanmaktadır. *'Bol ve gösterişli tarafından yiyip içmenin keyfini sürmek, giyim kuşamla etrafa ululanmak, şeref ve izzet sahibi olmak uğruna ibadeti koyup ticarete gider, kar ve kisb eder'*. Bu noktada Ülgener şu soruyu sormuş ve kendince bir cevap bulmaya çalışmıştır. *'Ne için ve ne uğruna ticaret? İş adamı olarak kazanmak ve kazandım diyebilmek için değil; ululanmak, şeref ve izzet bulmak uğruna bunca kar ve kisb! Pürüten iş ve meslek kavramının tam zıddı: Gösterişli sofralarda göz alıcı giyim kuşamla çevreye 'ululuk'*

taslamak kaydıyla kazanç! Ayak oyununa getirerek rakibini alt etmenin sinsi ve kurnazca zevki, başkalarını kaşla göz arası boşta ve açıkta bırakırkenin tarifsiz hazzı. Diğerleri de yabancı değil: İsim ve unvan, asıl ve neseb çevresinde hal ve şanı ile mütenasip bir yaşama halkasının tattıracağı ululuk ve azamet ve bütün bunların uğruna bol harcama, bol dağıtma ve savurma. Bu feodal göçebe karışımı zihniyettir' (Ülgener, 2006: 261).

Ülgener'e göre; pre-kapitalist insan biriktirmeden yana değildir. Gücü yettiği kadar tüketim odaklı yaşamaya çalışmaktadır. Özellikle Ortaçağ ya da Çözülme devri toplumu, taşraya açıldıkça 'geniş bir rant tabanı üstünde, değer ve tercih ölçüleri çoğunlukla tüketime ayarlı, alt ve üst ilişkileri otorite ve gelenek kalıpları içinde dondurulmuş bir sınıflı toplum' yapısını göstermektedir. Bu toplumda tüketim, emek ve üretimden daha önemlidir. Dolayısıyla çözülme devri zihniyeti bir 'tüketici zihniyet' olarak ifade edilebilir. Ülgener'e göre tüketim ve üretim arasındaki dengesizlik donuk ve durgun zihniyet ile onun ardındaki iktisadi gerçekliğin farklı bir boyutunu ortaya çıkarmaktadır. Tüketimin üretimden fazla oluşuyla açığa çıkan bu dengesizlik, çözülme devri ile daha da ilerlemiştir. Bu dengesizliğin yansımaları toplum hayatının hem iç yapısında yani değer anlayışında ve hayata bakış açısında hem de dış yapısında, yani mali ve iktisadi alanlarında görülmüştür (Özkeraz, 2007: 55).

Toplumsal yapıda ortaya çıkan bu gösterişçi anlayış İbn-i Batuta tarafından da ifade edilmiştir. İbn-i Batuta Sivas'ın iktisadi açıdan önemini, sokak ve çarşılarının izdihamını anlattıktan sonra *'Ahalisi de halkın haşmetlilerindendi'* diyerek bu gösterişçi tarzı anlatmaya çalışmıştır. Bu noktada halkın daima tevkr (güzel karşılama, ağırlama) ve ihtişama, esbab-ı tekellüf ve ihtirama (hürmet) alıştıklarını vurgulamıştır. Diğer taraftan Aylak Sınıfın Teorisinin (1899) yazarı Veblen ise sadece refah ve rahat için değil gösteriş için yapılan masrafların kendi tabiriyle *'conspicuous consumption'* kavramının önemini söyleyerek birçok zengin bu maksatla hareket ettiğini ifade etmiştir (Ülgener, 2006: 61). Veblen ile benzer görüşe sahip olan Ülgener de Ortaçağ ve Çözülme devri iktisadına kısaca *'tüketime ve sarfiyata dayalı iktisat rejimi'* adını vermiştir (Ülgener, 2006: 247).

Osmanlı'nın Ortaçağ ve Çözülme devri insanının gösterişçi yapısını çok iyi ifade edenlerden biri de Namık Kemal'dir. Bu konuda Namık Kemal *'günün saati orada yelkovan burada akrep hızı ile döner'* diyordu. Biri ne kadar süratli ise diğeri de o kadar yavaş ve ağırdır. Ülgener; bu ağırlığın toprak düzeninin ve toprağa dayalı yaşama biçiminin ürünü olduğunun unutulmaması gerektiğini şu cümlelerle ifade etmiştir. *'Büyük aile ve konak; sürü ile evlat ve ayal, görünüş ve gösteriş, asıl ve neseb...Hepsi de ağalık şuuru etrafında çevrelenmiş değerler ki günümüze kadar gelmişlerdir. Modern teknoloji öncesinde mevsime yağış ve iklim şartlarına bağlılık canlı cansız üretim araçlarının yavaşlığı her şeyi ağırdan alan kadercı bir teslimiyetin hatta kas ve adale katılığına varan bir hareketsizliğin başlıca sebepleridir. Hal ve tavri ile toprağa bağlı mal varlığı ile toprağa (ve toprak altına) dayalı bir insan...'*(Ülgener, 2016: 256, 257).

Ülgener Osmanlı'nın Ortaçağ ya da Çözülme döneminin gösterişçi anlayışının Türkiye Cumhuriyeti'ne de taşındığını ifade etmektedir. *'Örneğin otobüsten inişte şoförü sinyal ile ikaz etmek yerine hemen daima gürr ve yüksek perdeden İnecek var!..diye haykırmalar,*

otomobil kullananlarda yine sinyal yerine kol ve el işaretleri (profesyonel şoförlerde sol kolun hemen daima dışarıya sarktığı gözden kaçmasa gerek; trafiğin düzenlediği ve düzenlemediği her türlü işaretleri verebilmek için!), daima soyut ve sembolik olmaktan kaçınan bedeni ve sesli hareketler!’, Diğer taraftan çarşı ve pazarın manzarası da bundan pek farklı değildir. Etiket ile teşhire rağmen fiyatı veya kaliteyi gelip geçene yüksek sesle duyurma alışkanlığı, sembolik ve sessiz işaretlerden hoşlanılmadığının açık delilleri olarak görülebilir. Hatta bunu bir ölçü olarak alıp gelişmiş ekonomilerden derece derece az gelişmiş olanlara (veya aynı şehirde gelişmiş bir semtten daha az gelişmiş olana) geçtikçe sesin de sembol ve işaretlerin yerini almak üzere perde perde yükseldiği görülmektedir. Özellikle mal ve paranın şahsa bağlılığı hatta onunla aynı bütün içinde kaynaşmış olması, ‘her şeyde şahsa ve statüye hitabeden bir tatmine ve kullanım tarzına varma gayreti nihayet her şeyi sayı ve rakam tarafı ile değil, göze kulağa geldiği gibi renkli, hacimli ve sesli tarafı ile alma alışkanlığı!’ gösterişi anlayışın diğer örneklerini oluşturmaktadır (Ülgener, 2016: 305, 306).

2.3.1.3. Ortaçağ’ın Toplum ve İktisat Ahlakı: Mesafe Bilinci

‘Ve kıyamet günü sūra üfürüldüğü zaman, ne aralarındaki kan bağları işe yarayacaktır, ne de birbirlerine olup biten hakkında soru sorabileceklerdir.’

Kur’an-ı Kerim, Mü’minûn Suresi 101. Ayet

Ülgener; Ortaçağ toplum ve iktisat ahlakının en temel özelliğini dünya karşısında pasif bir tavra yol açan ‘mesafe bilinci’ olarak ifade etmiştir. Bu mesafe bilinci mekan boyutuyla yakın komşuluk haricindeki toplumsal ilişkilerin çözülmesine yol açmıştır. Mesafe bilincini Ülgener şu özellikleriyle açıklamıştır: ‘Madde, çevre ve zaman boyutlarına yakın veya uzak ölçüleri ile bir çeşit mesafe alış! Söz konusu olan yalnız maddi objektif ölçülerle dıştan değil, fakat subjektif değer ölçüleri ve tercihleri ile içten doğru mesafe tayinidir. Dünya malına, çevre bağlarına ve gelecek hesabına ya adamakıllı ısınmış bir yaklaşım; veya her birine gerektiği kadarının üstünde soğuk bir mesafe alış!’ Özellikle dünya malına ve çevre bağlarına soğuk bir mesafe alış Ortaçağ ahlakının esas özelliğini yansıtmaktadır. Bu ahlak anlayışı bireyle maddi eşya arasında bireyin kolay kolay aşamayacağı ve aşılması da asla istenmeyen bir mesafe ortaya çıkarmıştır. Bu mesafe bilinci yakın komşuluk haricindeki zayıf ve uzak bağlarla ilişkilerin azalmasına neden olmuştur. Yakın komşuluk ilişkileri ise aile, zenaat, mensup olunan tarikat ilişkileri ile sınırlıdır. Bu topluluklar içindeki ilişkiler ne kadar sık ve yoğunsa, onun haricinde kalan toplumsal bağlantılar o derece gevşek ve dağınıktır (Ülgener, 1981a: 30, 66; Özkiraz, 2007: 45-46). Görüldüğü gibi Osmanlı Ortaçağ toplumunda insan ilişkileri birbirlerini tanıyan insanların oluşturduğu güçlü bağlarla sınırlı kalmış ve irrasyonel unsurlara bağlı olarak ortaya çıkan dünya malına mesafe alış insanların kendi çevresinden daha uzak çevrelerle bağlantı kurmasını zorlaştırmıştır.

Ülgener’e göre Ortaçağ ahlak sisteminin mesafe bilincinin ardında ‘durgun-atıl hayat anlayışı’ bulunmaktadır. İnsanın madde dünyasıyla ilişkilerinin geniş bir mesafe şuuru içinde dağılma ve gevşemesine neden olan ahlak anlayışı aynı zamanda durgun bir hayat anlayışı

olarak ortaya çıkmaktadır. En yakın komşuluk ilişkilerinden ötesini dikkate almamak veya bugünden ilerisini düşünmemek bu tür mesafe alışlara örnek gösterilebilir (Ülgener, 2006: 82). Aynı zamanda mesafe bilinci zaman açısından bu ahlak sistemi içerisindeki insanı gelecek kaygısızlığına götürmektedir. Bu kaygısızlık içerisinde iktisadi faaliyetler gündelik uğraşlar olarak algılanmakta ve yarınını düşünmemek anlamına gelmektedir. Buna karşın bu durum, Ülgener'in belirttiğine göre sadece Ortaçağ ahlakçısının sezgilerinin bir yansıması sayılamaz; aksine '*Ortaçağ insanının ruh yapısına, teknik imkanlarına ve hukuk nizamına tıpatıp uygundur*' (Ülgener 1981a:68; Özkiraz, 2007: 46).

Ülgener'e göre Ortaçağ ahlakınca ideal insanın ya da 'insan-ı kamil'in daha geniş bir tanımı şu şekilde yapılabilir. '*Madde dünyasıyla devamlı ilişkilerin doğuracağı her türlü ihtiras taşkınlığından hatta giderek gelecek kaygısından uzak iç alemine çekilmiş telaşsız ve rızkımdan emin bir insan!...*' Aynı zamanda Ülgener Ortaçağ insanının mesafe bilincinin İbrahim Hakkı'nın Marifetnamesi'nde çok güzel bir şekilde anlatıldığını da ifade etmektedir. '*Kendi nefsi umurunda ve dünyası hususunda asla gam çekmeyen ve emelin kasredip sabaha sahip çıkmayan 'akıl ve ahlak' insan!*' Ülgener kendi cümleleriyle şöyle devam etmektedir: '*Tarifin unsurları kendi içine kapalı dar ve statik yaşayış tarzı gündelik ihtiyaç miktarıyla sınırlanmış basit, organik geçim seviyesi!*' (Ülgener, 2006: 87).

Ülgener; Osmanlı Ortaçağ ahlak anlayışındaki mesafe bilincinin oluşmasında merkez ve taşra arasındaki düşünce farklılıklarına da dikkati çekmiştir. Ülgener'e göre her iki tarafta da yükselme ve mesafe almanın yöntemi farklıdır. Bu noktada taşra değer ölçüleri ve kuruluşları ile geniş bir taban üzerinde feodal bir düzeni yansıtırken merkez alt ve üst toplumsal tabakalarla birlikte bürokratlaşma özelliği taşır. Taşrada eşraf, ayan ve tarikat karışımı yarı feodal-yarı mistik bir üst sınıf ve tabakanın oluşturduğu iktidar yapısı söz konusu iken merkezde bürokratik katmanlaşma söz konusudur. Ülgener'e göre her iki tarafta da yükselme ve mesafe almanın yöntemi farklıdır. Merkezde bilinen yollar, nüfuz, göze girme, farklı yöntemlerle bağlanma iken feodal düzenin yaygın olduğu taşrada soyluluk, asıl ve nesep (kan, soy bağı) ön plana çıkmaktadır (Ülgener, 2006: 58, 166; Ülgener 1981b: 93; Özkiraz, 2007).

Ülgener bu durumu şu cümlelerle ifade etmektedir. '*Siyasi hayatta paye ve itibar sahibi olmak, debdebe ve saltanat sürmek, unvan ve asalet satmak, nam ve nişan peşinde başkalarıyla yarışmak vs. Hepsi de feodal cemiyet düzeninin ağalık ve efendilik şuurunun dışarıya vuran akisleri. Mal ve para bu şuurun icaplarına bilhassa paye, asalet ve gösteriş teminine vasıta oldukları nisbette değerlidir. Herşeyden evvel Türk-Müslüman çoğunluğuna gündelik ticaret hayatını tıkayan feodal zihniyet (ağalık ve efendilik suuru) ile onun hemen yanı başında mazbut bir iş hayatına zaten yar olmayacak bir ruh ve asap gevşekliği istikametinde müeessir olan ahlak ve tasavvuf terbiyesi!*' Bu sosyal yapı, otorite ve geleneğe bağlı feodal-göçebe bir zihniyetle yerini sağlamlaştırmıştır. Bu feodal-göçebe zihniyet, sadece üst tabakalarda yer bulmamış; orta ve alt tabakaların üst tabakaları taklidi yoluyla halka da yansımıştır. Bir tür damla etkisinden söz edilebilir. Ülgener'e göre dış yüzeydeki bütün değişimlere karşın sosyal yapının köklerine inen bu anlayış tarzı Cumhuriyet'e kadar devam etmiştir (Ülgener, 2006: 58, 166; Ülgener 1981b: 93; Özkiraz, 2007).

Sonuç olarak Osmanlı Ortaçağ düşüncesinde etkin olan merkez ve taşra arasındaki asimetrik ilişkinin mesafe bilincini artırdığı söylenebilir. Taşrada esnaflaşma ve tarikatlaşmadan oluşan yarı mistik ve tasavvufi eğilimleri yüksek olan bir üst sınıfa karşılık merkezde ise bürokratikleşmenin olduğu görülmektedir. Merkezde, siyasal statü ve prestij sahibi olma ve nüfuz elde etme gibi unsurlar geçerli iken feodal düzenin etkin olduğu taşrada güçlü bağlara dayanan asil ve nesep anlayışı oldukça yaygındır. Özellikle asil ve nesep anlayışı ile güçlü bağlarla kurulan ilişkilerin ön plana çıkarılması kendilerine benzemeyen heterojen gruplarla ilişki kurulmasını zorlaştırmıştır. Bu durum sosyal ve iktisadi hayatta içe kapalılık oluşturarak yeni bilgilere ulaşılmasına ve geniş çaptaki ticaretin gelişmesine engel oluşturmıştır.

2.3.1.4 Ortaçağ İş Ahlakı: Esnaflaşma

Osmanlı Ortaçağ iktisat hayatını ve zihniyetini en ayrıntılı şekilde yansıtanlar küçük tacir ve sanat erbabıdır. Bu noktada esnaf toplulukları şehir iktisadının en önemli unsuru olarak görülmektedir. Burada önemli olan ise sınıfların dağınık gruplar halinde kalmaktan ziyade toplu disiplinli birer teşkilat çatısı altında birleşmiş olmalarıdır. Orta ve Doğu Anadolu'nun 12.ve 13. yüzyıllarda geçirdiği siyasi krizler ortasında bir tür kaza ve kader ortaklığının sanat erbabını yarı hamasi yarı dini bağlarla birbirine bağlayıp pekiştirdiği topluluklar, yerine göre fütüvvet veya ahilik olarak adlandırılan teşkilattir (Ülgener, 2006: 33, 34). Bu tarz gruplar güçlü bağlarla ve tanıdıklık ilişkisine göre oluşturulmuş gruplardır.

Ülgener'e göre Ortaçağ iş ahlakında, ticaretin yerini esnaflaşma almıştır. Değer anlayışında da güçlü bağlara dayalı kapalı gruplar ve katlaşmalar ortaya çıkmıştır. Herhangi bir yeniliğe sıcak bakmayan bir meslek ve sanat taassubu (gelenekçilik) söz konusudur. Feodal hayatın ağalık ve efendilik şuuru hakim bir düşünce olarak ön plana çıkmıştır. Bir taraftan gösterişçi tüketime değer verilirken diğer taraftan da üretim ve değer oluşturma açısından başkalarının sırtından geçinmeyi amaçlamış bir zihniyet söz konusudur. Ülgener'e göre bu tarz örnekler 15. ve 16. yüzyıldan itibaren Avrupada yok olurken Osmanlı dünyasında devam etmiş Ortaçağ'a ait değerlerdir (Çağman, 2016b: 56, 57). Ülgener, Ortaçağ çalışma yaşamında sanat ve marifetin rasyonel yollarla, yani akıl ve zekayı kullanarak ortaya çıkmadığını belirtmiştir. Ortaçağ sanatkarı pir ve ustanın emrinde uzun yıllar boyunca çalışıp zenaatı öğrenmiştir. Fütüvvetnamelerde bu durum şu şekilde anlatılmaktadır. '*Okumakla yazmakla olmaz tâ üstaddan görmeyince!*' (Ülgener 1981a: 93; Özkiraz, 2007: 48).

Bu noktada Osmanlı ticari anlayışını eleştirel bir perspektiften değerlendiren Ülgener, Ortaçağ iş ahlakının kapitalist gelişmeye engel oluşturduğunu belirtmiştir. Ülgener dini değerlerin ön plana çıktığı esnaflaşmaya dayalı iktisat zihniyeti ile aşırı rasyonelleşmeye dayalı kapitalist iktisadi zihniyet arasındaki sıkışmışlığı maddi düzlemin kapitalistleşmesi metaforuyla açıklamıştır. Buna göre modelin iki peronlu bir ilişki sistemine dönüşmesi gerekmektedir. Aynı düzlemde veya bir istasyonda iki peron söz konusudur. İlki insan-madde (iktisat) ilişkisi ikincisi ise birincinin başarısı ile ayakta duracak olan ruhi (ahlak) peronudur. İktisadi düzlemde insan-madde ve madde-madde ile yoğrulurken, ruhsuzluğun

karşısında insan-insan ilişkilerinin sıcaklığı bulunmaktadır (Sayar, 2014: 342, 343).

Bu konuya ilişkin olarak Ülgener'in uzun yıllar asistanlığını yapmış olan Sayar (2014) insan-madde ilişkisinden kopmadan insan-insan ilişkisinin devam edebilmesi için tıpkı bir yumurtanın akıyla sarısını birbirinden ayırmak kadar akıyla sarısının da bir arada tutulması gerektiğini belirtmektedir. Bu noktada ilk peronun insanı oyunu kurallarına göre oynamakta ve fayda maliyet hesabı yapmaktadır. Aynı zamanda grup, sınıf ve politik toplumdaki gelebilecek baskılara karşı duyarlıdır. Buna karşılık ikinci peronun insanı ilkinin soğuk ve hesapçı zihniyetinden uzaklaşmış daha yumuşak buna karşılık daha özgür ve politik, toplumu ellerinde tutanlardan, sivil toplum örgütlerinden bağımsız bir konuma sahiptir. İkinci perondaki insan davranışı bireysel olup kazanç hırsından dolayıyla rasyonalizmden arınmıştır. Bu süreçte davranışın kaynağını güzel ahlakta bulur. Bu şekilde rasyonellik ile irrasyonellik arasındaki denge sağlanmış olur (Sayar, 2014: 342, 343).

Şekil 1: İnsan-Madde, İnsan-İnsan İlişkileri

Özetle Ortaçağ'ın esnaf zihniyetinin kapitalist gelişmeye açık olmadığı söylenebilir. Ortaçağ'ın basit esnaf zihniyeti ile kapitalist iktisat zihniyeti karşılaştırılırsa esnaf zihniyetinin durgun bir yapıda olmasına karşılık; kapitalist iktisat zihniyetinin de atılgan ve ihtiraslı olduğu söylenebilir. Aynı zamanda esnaf zihniyeti gelenek ve göreneğe bağlı olmasına karşın kapitalist iktisat zihniyeti her türlü gelenek ve görenekten yoksun, serbest ve kendi başına buyruk bir özelliğe sahiptir. Diğer taraftan esnaf zihniyeti çevresine ve içerisinde yaşadığı topluluğa karşı diğerkam zihniyetle hareket etmesine karşılık kapitalist iktisat zihniyeti sadece kendi kişisel çıkarları doğrultusunda hareket etmektedir (Ülgener, 2016: 38, 39).

Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne geline süreçte Ortaçağ esnaf zihniyetinin etkilerini yorumlayan Ülgener'e göre Osmanlı'dan Cumhuriyet'e taşınan esnaflaşmaya dayalı iktisat zihniyeti ve Cumhuriyet'le geçen devletçi yıllar ayakları yere basan bir firma anlayışını ortaya çıkarmamıştır. Buna karşın dünyadaki gelişmeler iktisadi bir düzlemde rasyonel firma düzenini ortaya çıkarmıştır (Sayar, 1999, Kabaş, 2013: 22). Çünkü Osmanlı'da ticari hayat esnaflaşma boyutuyla mikro düzeyde gerçekleşmiştir. Tarikat ahlakı ile esnaflık ahlakının bütünleşmesinin fazla kanaatkar tüccar tipini ortaya çıkarması iktisadi motivasyonu zayıflatmıştır. Özellikle ticari hayattaki durgunluk ve kapalılık ticaretin gelişmesinin önündeki en önemli engelleri oluşturmuştur. Aynı zamanda çalışma saatlerinin az olması, iş değiştirmenin kötü olarak karşılanması, her mesleğin kendi alanına hapsolmesi, meslek yaşamında ve sanatta katı bir muhafazakarlığın olması bu durumlara örnek gösterilebilir. Bu tarz bir iş ahlakının ortaya çıkmasında alt yapıdaki bireylerin tutum

ve davranışları kadar merkezi bürokrasinin de önemli etkileri olmuştur.

Çünkü; Osmanlı'daki merkezi bürokrasi kendisinin en tepede olduğu bir toplumsal düzeni kurmayı hedefliyordu. Kent ekonomisinin iaşesi, uzun mesafeli ticaret ve ithalat bu toplumsal düzene istikrar sağlayacaktı. Tüccarların, loncaların ve sarrafların faaliyetleri bu toplumsal düzenin yeniden üretilmesine katkıda bulunduğu sürece devlet onlara hoşgörüyü yaklaşıyor ve hatta onları destekliyordu. 17. ve 18. yüzyıllarda merkezîyetçi yapıların bir hayli zayıflamasına karşın üreticiler ve tüccarlar bu geleneksel politikaların değiştirilmesi için merkezi devlet üzerinde baskı oluşturacak kadar güçlenmediler. Sadece taşrada yerel olarak güçlü kesimler yerel yöneticiler üzerinde etkili olabildiler. Buna karşın yaklaşık olarak aynı dönemlerde Avrupada üreticilerin ve tüccarların siyasal güçlerinin artması ve devlet politikalarını yönlendirmeleri sayesinde merkantilist politikalar ağırlık kazanmıştı (Pamuk, 2016: 21). Avrupada merkantilist düşüncelerin ve uygulamaların gelişmesinde öncü rol oynayan tüccar ve üreticilerin Osmanlı iktisadi düşüncesinde etkileri olmamıştır. Osmanlı toplumunda ve siyasetinde merkez dışındaki kesimlerin ağırlığının arttığı 17. ve 18. yüzyıllarda bile iktisadi düşünceye ve uygulamalara bürokrasinin öncelikleri egemen olmaya devam etmiştir (Pamuk, 2016: 30).

Sonuç olarak hem esnaf anlayışının hem de kapitalist iktisadi anlayışın uç noktadaki özellikleri herkesin kendi alanına daha çok çekilmesine neden olmuştur. Bu noktada güçlü bağlara dayalı esnaflaşma anlayışı zamanla yozlaşarak 'güçlü bağların güçsüzlüğü' şeklinde bir durumu ortaya çıkarırken diğer yandan kapitalist sistemin aşırı maddeci dünya görüşü de insanı her fırsatta kendi çıkarını düşünen bir makineye dönüştürmesi nedeniyle 'zayıf bağların güçsüzlüğü' şeklinde yorumlanabilecek bir durumu ortaya çıkarmıştır. Bu noktada Ülgener'in bu konuda değerlendirmelerine bakıldığında Ülgener'in maddi ve manevi dünya arasında denge kurulmasını ön plana aldığı, dolayısıyla insanların iki farklı dünyada (güzel ahlak ve yüksek çalışma kültürü) aynı anda yaşayabilmelerini tasavvur ettiği bir sosyal ve iktisadi anlayış bulunmaktadır.

2.3.1.5 'Ortaçağ' Din Anlayışı: Yanlış İslami Algılamalar

'Geminin yüzmesi için suya ihtiyaç vardır! Ama su geminin içine girerse onu batırır!
Gemi için su ne ise mümin için dünya o'dur!'

Mevlana

Mevlana'nın anlattığı bu gemi metaforu İslami hayata bakış açısının daha iyi anlaşılabilmesinde önemli sözlerden birini oluşturmaktadır. Dolayısıyla 'Bir lokma bir hırka' felsefesini bahane edip tamamen bu dünyadan elini ayağını çeken pasif bir İslam anlayışı İslamiyet açısından ne kadar istenilmeyen bir durum ise diğer taraftan bu dünyanın yalancı büyümesine kapılıp esas amacını unutan sürekli mal, mülk, servet peşinde koşan, amaca gitmek için her türlü aracı meşru kılan, ahlaki değerleri görmezden gelen, aşırı rasyonel ve bencil insan da İslam'ın öğretilerine aykırı bir anlayışı yansıtmaktadır. Ülgener de iktisadi hayata bakış açısında rasyonellikle irrasyonellik arasındaki ilişkiyi vurgulamıştır. Ülgener kapitalizmin neden Türk toplumunda ve diğer Müslüman doğu

toplumlarında gelişmediğini analiz ederken İslamiyet'in aşırı uç dini algılamalarının bu durumun ortaya çıkmasındaki en büyük engeli oluşturduğunu ifade etmiştir.

Ülgener; tevekkül ve kanaatin güdümünde iktisadi maddeye dokunan Osmanlı Türk insanının ihtirası kabarmayan itidali aşmayan bir ruh halini yüzyıllarca koruduğunu ve onu zühd küresinin dışına taşırmadığını ifade etmektedir. Ülgener bu zühd küresinin dışına çıkılmamasının nedenini İslami tasavvuf anlayışı üzerinden açıklamaktadır (Sayar, 2014: 315). Bu noktada tasavvufun halka, esnaf ve zanaatkar çevrelerine batını bir yorumla karışması bu düzene uygun bir anlam dünyasının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Aynı zamanda Ortaçağ ya da Çözülme Dönemi Osmanlı toplumunda yarı dini-feodal bir rant kapitalizminin hüküm sürmesi de bu zühd küresinin dışına çıkılmamasının nedenlerinden birini oluşturmaktadır.

'Ortaçağ' din anlayışında İslam dininin mesajlarının zamanla yanlış yorumlanarak aslından uzaklaştığı görülmektedir. Özellikle tasavvufun etkisiyle, 12. ve 13. yüzyıldan itibaren İslam'ın eşya, çevre ve zamana ilişkin emir ve yorumlarının değiştirilmesi sonucu pasif bir tevekkül anlayışına ve batını şekle dönüşen tasavvuf, zaman içinde bir taraftan üst tabakanın atıl ve gösterişli hayatına meşruiyet alanı açarken diğer taraftan alt tabakaya itidal, kanaat ve tevekkülü empoze eden bir duruma dönüşmüştür (Çağman, 2016a: 99).

Özellikle üst tabakanın son derece gösterişçi bir hayat sürmesine rağmen alt tabakaya sürekli kendi içine kapalı kanaatkar insan olma anlayışının empoze edilmesi üst ve alt tabakalar arasındaki mesafe bilincinin daha da artmasına neden olmuştur. Bu noktada üst tabakanın gösterişçi davranışlarıyla ilişkin olarak Ülgener (2006) Zihniyet ve Din/İslâm Tasavvufu ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı adlı kitabında, gösterişçi tüketimle ilgili bir kavram olarak 'meta-1 gurur' kavramını şu şekilde tanımlamıştır '*Basit bir tatmin ve paraya çevrilebilir olmanın ilerisinde hırs ve tamâ, gösteriş ve gösteri, sayı bolluğu ile övünme... kişilik değerleri üstüne sivrilen her türlü his ve ihtiras taşkınlığı. Hepsi de boş ve temelsiz, fakat öyle olduğu kadar da aldatici, gurur verici şeyler!*' Ülgener'e göre, '*dünya malı kibir, gurur ve tahakküm aracı olarak kişinin iç dünyasına hükmetmeye kalkışmadıkça hoşgörü ile karşılanır, teşvik görür.*' (Aydın, 2017: 30).

İslam dini açısından gösterişçi tüketim ile iç dünya arasında ince bir çizgi bulunmaktadır. Bu ince çizgi Kur'an-ı Kerim'deki ayetlere bakılarak daha iyi anlaşılabilir. Kur'an-ı Kerim'de ifadesini bulduğu gibi '*insanlara birçok nesne çekici kılınmıştır*'. Bunlar arasında '*yüklerle altın ve gümüş yığmaları...çok süslü gösterilmiştir.*' (Al-i İmran14). Bu cazibe o kadar kuvvetlidir ki Hz. Muhammed Cuma günü hutbede iken bir kervan geliverdi, onun dünbeğini iştince cemaatin birçoğu Peygamber'i ayakta bırakarak dışarıya fırlamışlar(dı). Bunun üzerine aşağıdaki ayet nazil oldu: '*...Bir ticaret ve eğlence gördükleri zaman hemen dağılıp ona gittiler ve seni ayakta bıraktılar*' (Cuma-11). Elmalılı Mehmed Hamdi Yazır'ın bu ayetle ilgili tefsirinde şu ifadeler geçmektedir. '*Peygamber'in beraberinde on iki adamdan başka kalmadı*'. Bir rivayette de Resulullah buyurmuştur ki; '*eğer hepsi çıksa idi mescid üzerlerine ateş alırdı*'. Hz. Peygamber'den kaçmayanlara gelince: '*Ne ticaret ne de alışveriş onları Allah'ı anmaktan....alıkoymaz*' (Nur-37) (Sayar, 2014: 350-

351). Görüldüğü gibi İslam dini tarafından rasyonel dünya ile irrasyonel dünya arasında bir denge olması gerektiği farklı ayetlerle ve hadislerle anlatılmaktadır.

Nur Suresi'nin 37. ayetinde de buyrulduğu gibi ticaretin ya da alışverişin Müslümanları ibadetten alıkoyamayacağı şeklindeki bir İslami anlayış Ortaçağ dini anlayışına oldukça uzak bir anlayıştır. Bu ayet maddi dünya ile manevi dünyanın sınırlarının nerede kesişeceğini ve nerede biteceğini çok iyi ifade etmektedir. Bu noktada dünya malı ile her şeyden evvel riyazeti zühd kavramından ayırt etmek gerekmektedir. Zühd nefsi dünya hazırlarından mahrum etmek manasında negatif, riyazet ise nefse şu veya bu yönde düzenli bir fiil ve hareketi yüklemek bakımından pozitif bir davranışın adıdır. Riyazet Mesnevi şarihi Bursalı İsmail Hakkı'nın ifadesi ile '*nefsi veya bedeni kesret-i istimaldir ta ki selaset ve maharet kabul eyleye*' Yine Bursalı'ya göre riyazet nefsi veya bedeni '*kesret-i istimal ile tezlil*' (horlama) anlamına gelmektedir. Kınalızade'ye göre ise riyazet '*nefse sürekli olarak hayırlı ve makbul işler (a'mal-i hasene) yüklemek*' anlamındadır (Ülgener, 2015: 42, 43).

Riyazet ve zühd kavramları arasındaki bu ince çizginin anlaşılabilmesi için İslam'daki bazı örneklerle bakmak faydalı olabilir. Bu noktada İslam'da emeği ve dünya işlerini sınırlayan organik (biyolojik) bir doyumluk çizgisinden söz edilemeyeceği gibi ahiret hizmetinde olmanın (ibadetin) o yolda getirdiği bir sınır veya engelin söz konusu olmadığı da söylenebilir. Kur'an-ı Kerim'de akıl kelimesi 840 kere geçmektedir. Al-i İmran 190.ayette '*geceyle gündüzün birbiri ardında gelişinde düşünen toplum için ibret vardır*' denilmektedir. Bu ayet dünyanın döndüğünü belirterek; hareketsiz varlığın olmadığını, varlık alanının hareket olduğunu bildirmektedir (Ülgener, 2015: 83, 84; Sayar, 2011: 319).

Kur'an-ı Kerim'de de '*Cuma namazınızı kıldınız mı yeryüzüne dağılın ve Allah'ın fazlından nasip arayın!*' (Cuma Suresi 10. Ayet) şeklindeki ayetten yola çıkıldığında aranan nasip sözünün gelişine göre ölmeyecek kadar bir rızktan ibaret olmadığı anlaşılabilir. Bu noktada İslamiyet'in çalışma anlayışına verdiği önem kolaylıkla anlaşılabilir. Örneğin Yahudiler için Cumartesi günü Hristiyanlar için Pazar günü tam istirahat ve ibadet günü sayıldığı halde Müslümanlar için Cuma günü ibadetten sonra hemen iş başına dönülecek normal bir gündür. Esasında Peygamber buyruğu da bununla benzerlik göstermektedir. '*Yarın ölecekmiş gibi ibadetle beraber hiç ölmeyecekmiş gibi çalışıp kazanmak!*' Sadece ilk ve öz kaynakların değil, bir kısım sufilerin ve tarikatların dahi aralıksız çalışma ve kazanmaya verdikleri değerın sırası gelip de örnekleri incelendikçe İslam'ın iktisadi gelişmeyi engellediğinden söz edilemeyeceği çok açıktır. Bir din ki zaten yoğun ticaret ortamında dünyaya gözlerini açmış, ortamın izlerini hatta dil ve deyim tarafında da sürdürüp devam ettirmiştir. Şarkta piyasa ekonomisinin modern anlamıyla yerleşip gelişmesine engel olan sebepler peşpeşe sıralanacak olsa İslam herhalde serinin en sonunda yer alacaktır (Ülgener, 2015: 83, 84). Buna karşın İslami tasavvufun yanlış algılanmasından ortaya çıkan sonuçlar iktisadi gelişmenin ortaya çıkarılmasında gerekli motivasyonun sağlanamamasına neden olmuştur. Bu durumun ortaya çıkmasındaki en önemli nedenlerden biri iktisadi ve toplumsal hayatta Batını tasavvuf anlayışının oldukça etkin olmasıdır.

2.3.1.6. Batını Tasavvuf Anlayışı ve Sosyal-İktisadi Hayata Yansımaları: Fütüvvet ve Ahilik

İktisat, din ve zihniyet arasındaki ilişkileri çok detaylı bir şekilde ortaya koyan Ülgener, Batını tasavvuf anlayışının iktisadi çözülmenin esas faktörlerinden biri olduğunu belirtmektedir. Ülgener, esnaf-tasavvuf ilişkisi noktasından yola çıkarak eleştirilerini Osmanlı'daki geleneğe yöneltmektedir. Ülgener'e göre gelenek, değişimin karşısındadır ve sadece esnafın kendi içindeki değişimini değil sosyal tabakalar arasındaki geçişleri de engellemek istemiştir. Bu noktada tasavvufun mevcut sosyal yapının korunması açısından dini-mistik meşruiyet kazandırdığı söylenebilir. Kısmetine razı olmak, halinden ve durumundan şikayetçi olmamak, rutinin dışına çıkmamak, azla yetinmeyi bilmek vb. değerler bütün sosyal tabakalarda ortak bir özellik göstermektedir. Bu tür özellikler Ülgener'in Ortaçağ ahlakı olarak nitelendirdiği zihniyeti oluşturmaktadır (Çağman, 2016a: 106). Ülgener, böyle bir zihniyetin oluşmasında Batını tasavvufun Ahilik ve Fütüvvetnameler vasıtasıyla çok önemli etkilerinin olduğunu ifade etmektedir.

Ülgener; Batını tasavvuf anlayışının yanlış anlaşılmasının sosyal ve iktisadi hayata olumsuz yansıdığı belirtmektedir. Bu noktada Ülgener, batını yaklaşımların aksine kazanmaya teşvik edilen insanın başı boş olmadığını belirtmektedir. İnsan çalışma ve kazanç yanı ile piyasa göstergelerine harcama yanı ile infak'a (bölüşüm) dayalı toplumsal dayanışmayı pekiştirecek bir zorlama içindedir. Diğer taraftan İslamiyet özel mülkiyete de karşı değildir. Buna karşın servete dayalı bir bireysel zenginlik kibir ve gurur metaı haline getirilmişse o zaman İslamiyet tarafından o insana verilen ruhsat geri alınır. Dolayısıyla İslam insanı başıboş bırakmamakta kirlı ve günahkar bir varlık olarak dünyayı dışta değil içte aramaktadır. Kazanan insan kazandığından zekat verecek bunu diğer sadakalar izleyecektir. Buna nafaka borcu da dahildir. Bu açıdan bakıldığında İslamiyet sosyal ilişkileri kapalı ve dar hücre kalıplarının dışına taşırma önemli bir rol oynamakta ve toplumsal dayanışma için bireyi zorlamaktadır. Görüldüğü gibi İslam iktisadi hayatta dengenin olması gerektiğini söylemektedir. Bu dengenin unsurları olarak saf İslam bir norm olarak mündemiç bulunan (bir şeyin içinde saklı bulunan, var olan) kaderciliğin karşısına rasyonelliği getirmiştir. Rasyonelliğin ölçüsü ise riyazete dönük bir dünyevileşmedir. Fakat Batını tasavvuf anlayışı esnaf ve zanaatkarlara farklı bir dünya görüşü yansıtmıştır (Sayar, 2014: 319, 320).

Batını tasavvufun etkisiyle 12. ve 13. yüzyıldan itibaren İslam'ın eşya, çevre ve zamanla ilgili emir ve yorumlarının değiştirilmesi bir yandan üst tabakanın atıl ve gösterişli hayatına meşruiyet sağlarken diğer yandan alt tabakaya aşırı kanaatkar olma rolünü biçmiştir. Bu noktada ahilik anlayışı sosyal ve iktisadi yaşamı belirleyen bir unsur olarak ortaya çıkmıştır. Bilindiği gibi Ahilik 12. ve 13 yüzyılların savaş, isyan ve istila dalgaları arasında sanat erbabı için dinlendirici, huzur ve güvenlik verici bir ocak başı özelliği ile nitelendirilebilir. Bu nedenle ahi zaviyelerine dar ve gerçek anlamıyla birer iktisadi teşekkülden ziyade fertleri arasında sıcak ve samimi bir topluluk ruhunun ortaya çıktığı kurumlar olarak bakmak daha doğru olabilir. Ahiliğin bu özelliğinden de anlaşılacağı gibi ilk seyyahların (örneğin

İbni Batuta'nın) ahilerde hayranlıkla görüp bahsettikleri özellik onların her günkü iş gücü hayatı değil aralarındaki samimilik, yabancıya gösterdikleri yakınlık, misafirperverlik vs. tarafları idi. Ülgener'e göre ahilikte esas iktisadi fonksiyonlar sosyal duyguların o derece gerisinde kalmıştır ki ahi teşkilatının gerçekten bir sanat ve meslek topluluğu olduğunu söylemek zor görünmektedir (Ülgener, 2006: 67).

Diğer taraftan Fütüvvetnameler de sosyal ve iktisadi hayatı şekillendiren ahlak eserlerinden biri olarak görülebilir. Esnaf hiyerarşisi açısından bakıldığında *'Fütüvvet silsilesi yalnız evvel gelen pirlere dayanmakla kalmaz; geriye uzandıkça sıra ile Peygambere, Cebraile ve oradan da nihayet Allaha varmış olur.'* Fütüvvetnamelerde bu durum şu şekilde anlatılmaktadır *'Okumakla, yazmakla olmaz tâ üstaddan görmeyince!'* (Ülgener 1981a: 91; Özkiraz, 2007: 48). Bu noktada ilk bakışta fütüvvetnameler sosyal ve iktisadi hayat için olumlu olarak karşılanabilir. Özellikle Ülgener sosyal hayatta mevcut olanı değil ancak olması gerekeni anlatan bu tür normatif kaynakların daha büyük bir dikkatle ve ihtiyatla kullanılması gerektiğini ifade etmiştir. Bu noktada fütüvvetnamelerin dogmatik esaslarına (kanaat, itidal, tevekkül vs.) hemen gerçek sıfatını vermek yanlış sonuçların ortaya çıkmasına neden olabilir (Ülgener, 2006: 49).

Öyle ki İslam'da tasavvufla birlikte ölçü anlayışı da değişmiştir. Bu süreçte zikir ve çile ön plana çıkarılmış, dünya uzağında kalınması gereken ölümlü bir varlık haline gelmiştir. Aynı zamanda dışa karşı mesafe artmış, buna karşın huzur ve güven içte aynı kaderi paylaşanlarla bütünleşmede yani tarikatlarda aranmıştır. Bu noktada zaman da en yakın mesafeye göre düzenlenmiş, geçmiş ve gelecek kavramları sufi için aynı derecede anlamsız duruma gelmiştir. Diğer taraftan esnaf tabanlı tasavvuf anlayışı tabanda dünya malına karşı ilgisiz bir tavrın oluşmasına ve kapalı bir dünya anlayışına neden olmuştur (Çağman, 2016b: 56, 57).

Sonuç olarak Batıni çalışma kültürü çalışma hayatı üzerinde çok farklı etkiler oluşturmuştur. Bu noktada Batı'ya özgü rasyonalizmin Osmanlı devlet ve toplumunda olmadığını savunan Ülgener'in verdiği örneklerden biri de çarşı-pazarlardaki çalışma sürelerine ilişkindir. Bu dönemde çarşı pazara mümkün olduğunca geç gidilip erken dönülmesinin *'hayırlı ve selametli'* bir tutum ve davranış olacağı şeklinde bir anlayış ortaya çıkmıştır. Bu anlayış doğrultusunda çarşı-pazar esnafı dinlenmek ve ibadete zaman ayırmak amacıyla geç vakitte işbaşı yapıp erken saatlerde çalışmayı bırakmaktadır (Çağman, 2016a: 111). Bu açıdan Ülgener batıni tasavvufun içe dönük yapısını eleştirirken bu durumu zühd küresinin dışına çıkamama durumu olarak ifade etmektedir. Bu noktada dini açıdan içe kapanma aşırılığa vardıkça dünya işleriyle yeteri kadar ilgilenme ve üretme motivasyonu ortadan kaybolmaktadır.

2.3.1.7. Batıni Tasavvuf ve Zühd Küresinin Dışına Çıkamama: Ülgener ve Weber Perspektifinden Bir Değerlendirme

Batınilığın etkisinde yol alan tasavvuf anlayışı zühd küresini anti-madde telkinleriyle etki ve itaati altına aldığından dolayı Osmanlı iktisadi hayatında gerekli iş disiplini ortaya çıkaramamıştır. Buna karşın Batı'da kapitalizmin ruhunu Protestan ahlakının iktisadi alana

taşıdığı 'riyazi insan tipi' ortaya çıkarmıştır. Weber'in bakış açısından değerlendirildiğinde Osmanlı iktisadi alanı ile İslamiyet arasında benzer köprüler kurulamamıştı. Özellikle İslam'daki zahit karakterinin iktisadi hayata karşı duyarsız olması ve dini duyarlılığı iktisadi alana taşıyamaması bu duruma örnek verilebilir. Dolayısıyla Weber'in 'riyazi insanı' (Protestan Ahlakı) ile Ülgener'in 'zahid insanı' (İslam Ahlakı) yüzyıllardır tam bir karşıtlık içinde kalmışlardır. Ülgener'e göre Osmanlı-Türk insanının günlük hayatını geçimlik seviyede sürdürmesinin yani 'zühhd küresinin dışına çıkamamasının' asıl nedeni Batıni özellikler barındıran İslami tasavvuf anlayışıdır (Sayar,1998: 303; Sayar, 2014: 322, 323; Kabaş, 2013: 22).

Diğer taraftan Osmanlı politik toplumunun miri arazi, narh, müsadere, kötü vergileme sistemi ile sermaye birikimine açılan kapıyı kilitlediği söylenebilir. Özellikle zühhd küresinden riyazete geçişle devlet tarafından önüne çıkarılan maddi engellerin varlığı riyazet küresinin iktisadi alanda ilerlemesine engel oluşturmuştur. Aynı zamanda sihir ve büyü de İslam'ın özünü bulandırmış, tasavvufi ritüeli bozmuş; diğer taraftan da rasyonalizm aleyhine kaderciliği teşvik eden bir ortamın oluşmasına zemin hazırlamıştır (Sayar, 2014: 325, 327).

Max Weber ise rasyonel esaslara dayalı kapitalist zihniyetin sınırsız bir kazanma ve sömürme hırsı olmadığını ifade ederek dinin kapitalizm üzerindeki etkilerinden bahsetmiştir. Weber bir yanda düzenli yaşam tutkusu ile diğer yanda Protestanlığın (Luther kolu hariç) metodik-riyazetçi kanadı olan Kalvinizm ve onunla bir çizgide olmak üzere Püritanizm (kısmen Hollanda, İngiltere ve Kuzey Amerika) arasındaki yakınlıktan bahsetmiştir (Ülgener, 2015: 12).

Weber'e göre Kalvinizm son derece disiplinli olan meslek ahlakı ve ciddiliği, tasarruf şuuru ve çalışma düzeni ile kapitalist zihniyetin doğuşunda birinci derecede önemli olmuştur. Weber bununla her şeyi maddi üretim araçları ve tekniği ile açıklayan Marx görüşü karşısında onun tam zıddı olan ikinci bir görüşü ortaya çıkarmış oluyordu. Weber tarafından savunulan görüşün Marx'ın maddeciliği kadar abartılı olduğu söylenebilir. Aynı zamanda Kalvinizm'in tek sebep değil fakat başka sebeplere dayanan ve kapitalist gelişimin zihniyet tarafını yoğurmak suretiyle kendisi de ayrı bir halka olarak sebep zinciri içine dahil olduğu da gözden kaçmamalıdır. Basit bir ziraatçilik temelinden ve Ortaçağ tertibi esnafıktan büyük ticaret ve endüstri çağına geçen Batı'nın bu gelişimde Kalvinizm ve Protestanlığın tasarruf, çalışkanlık, meslek ciddiliği ve sorumluluk bilinci ile geniş ölçüde teşvik gördüğü söylenebilir (Ülgener, 2016: 395-396).

Weber; güçlü içsel dini motivasyonların kapitalizme toplumsal bir boyut kazandırdığını ifade ederek 'The General Economic History' adlı eserinde herhangi bir iktisadi alanın kapitalizm olabilmesinin gerekli şartlarından bahsetmiştir. Bunlar; üretim araçlarının girişimci açısından tam hesabının bilinmesi (rasyonel sermaye hesabı) serbest piyasa, rasyonel teknoloji, rasyonel hukuk, serbest işçi, iktisadi hayatın ticarileşmesi ve otonom şehirlerin varlığıdır. Aynı zamanda rasyonel kapitalizmin oluşması için bir riyazet küresinin varlığının olması gerekir. Weber'e göre eğer mümin kimseler (zahid) dinlerine gösterdikleri dikkat ve önemi iktisadi alana taşıyabilir ve kendi aralarında güçlü bağlara

dayanan birlik kurabilirlerse riyazi bir tipoloji ve riyazet küresinden bahsetmek mümkün olabilir. Bu durum diğer dünyaya yönelik zühd'den bu dünyaya yönelik riyazete dindarane dönüşüm olarak ifade edilebilir. Bir başka ifadeyle zühd küresinin müminlerin zihni bir yer değiştirme ile iktisadi alanın riyazi insanı olması ile gerçekleşen bu dönüşümün tamamen dini içerikli olduğu söylenebilir (Sayar, 2014: 307).

Bu açıdan bakıldığında Protestan ahlakı zühd küresinin müminlerini bu dünyaya iade ettiği için devrimci olarak nitelendirilmiştir. Sonuçta dışsal bir müdahale olmadan içeriden değişen müminlerden kentli olanlar dini ahlak anlayışlarını riyazet küresine taşıyarak farklı bir iktisadi ahlak anlayışını ortaya çıkarmışlardır. Burada söz konusu devrimi gerçekleştirenler Weber'e göre orta sınıf kentli müminlerden Protestanlığı iktisadi rasyonalizmle uzlaştırmayı başaranlardır. Bu noktada Kalvinizm'in önemli bir rolü bulunmaktadır. Çünkü Kalvinizm'e göre çalışıp kazanan ve biriktiren kişi Tanrı'nın sevgilisidir. Sonuç olarak Kalvinizm Weber'e göre '*son derece disiplinli olan meslek ahlakı ve ciddiliği, tasarruf şuuru ve çalışma intizamı ile kapitalist zihniyetin doğuşunda birinci derecede müessir olmuştur*' (Sayar, 2014: 308, 309).

Weber'e göre riyazet sadece Batı'da hücre içinden başlayarak aktif-rasyonel bir yaşam metodu haline getirilmiştir. Bu metodun dünya içine aktarılmasına ancak Batı (Protestanlığın bilinen dalları ile) şahit olmuştur. Weber İslam'da tekke ve zaviyelerin cezbe veya huşu haliyle ya da içe dönük bir tefekkür halinde fakat riyazetçi çizgilerden uzak olduğunu ve sadece sufilerin çile ve zikir yollu usul ayinine dayalı olduğunu belirtmiştir. İslam'da dervişçe riyazet hiçbir zaman Batı'daki gibi bir meslek ahlakına dönüşmemiştir. Bu noktada Sufilerin iman ve akidelerinin meslek hayatı üzerinde dolaylı etkiler oluşturmuş olabileceğini Weber de inkar etmemiştir. Ülgener ise bu durumu şöyle açıklamıştır: '*...Şark mistisizmi fert ve evren arasında bütün mesafeleri silen ikisini mutlak bir vahdet aleminde eritip birleştiren düşünce tarzı ile dış alemin bir manada ne kadar içinde ise biçim verilebilir ve ölçülebilir unsurlarını zihnen yoğurup işlemek cihetinden o kadar uzağında ve ötesindedir*'. Bu noktada Ülgener'e göre imanlı, kendi halinde sade bir derviş zanaatkar olarak dinle ilişkisi olmayan bir kişiden çok daha güvenilir olabilir. Buna karşın meslek disiplini ile Tanrı katında seçkin kul olma bilincinin içli dışlı olarak bütünleşmesi ancak Batı'da Protestanlığın riyazetçi kanadında görülmüştür (Ülgener, 2015: 50; Sayar, 2014: 319).

Bu konuya ilişkin olarak Weber Protestan ahlakının çalışma hayatına ilişkin yapısını anlatmak için bir düşünürden yaptığı alıntıda '*Tanrı için zengin olmak amacıyla çalışabilirsin, vücudun ya da günah için değil*' ifadelerini kullanmıştır (Kızılkaya, 2017: 141). Bu noktada Weber böyle bir anlayışın sadece Protestan ahlakında ortaya çıktığını belirterek İslam'ın yapısının iktisadi ilerlemeyi gerçekleştiremeyeceğini iddia etmiştir.

Weber'in iddialarının aksine, Ülgener İslam'ın iktisadi geriliğe yol açmadığını savunarak Weber'in ulaştığı sonuçları aceleci ve yüzeysel yapılmış analizler olarak nitelendirip ciddi bir şekilde eleştirmiştir. Ülgener'e göre İslami metinlerde disiplinli çalışmayı, dünya malına sahip olmayı, servet biriktirmeyi özendiren unsurlar bulunmaktadır. Bu noktada Ülgener; Hz. Peygamber'in ticaret yapmayı teşvik etme noktasında '*rızkın onda dokuzu*

ticarettir' hadisinin İslam'da ticari hayatın anlamını belirtmesi açısından önemli olduğunu ifade etmektedir. Ülgener, İslamiyet'in erken dönemlerinde tasarrufu, üretmeyi, disiplini ve çalışmayı özendiren bir din olmasına karşılık, dinin dinamik özelliğinin kaybolduğu dönemlerde aşırı mistik batını tasavvuf anlayışının Müslümanları tembelliğe ittiğini ve çalışma motivasyonunu azalttığını ve dolayısıyla maddi dünya ile arasına keskin bir mesafe koyduğunu belirtmiştir.

Sonuç olarak Batını tasavvufun kaderci anlayışı riyazi ya da zahid bir tipolojiyi ortaya çıkaramadığından dolayı bu kürenin salikleri (tasavvuf yolcuları) rant kapitalizminin kör kuyusuna kapılmışlardır. Servetin piyasa akışkanlığı yerine toprağa emanet edildiği, tüketimin bir norm ve değer sistemine (konak hayatı) dönüştüğü böyle bir iktisadi düzende üretim irrasyonel ve kesintili olarak devam etmiştir. Bunun sonucunda kişiyi bir meslek sahibi olarak gören fakat rızık için endişe duymayı yasak kılan bir zihniyet dünyası ortaya çıkmıştır (Sayar, 2014: 322, 323). Özellikle 'Bir lokma bir hırka felsefesi'nin yanlış yorumlanarak kapitalizmin gelişmesine engel olduğu söylenebilir. Bu noktada şu ince ayırımı yapılması gerekmektedir. İslamiyet'in kapitalist gelişmeye engel olmadığı insanların İslamiyet'e ilişkin algı, tutum ve davranışlarının iktisadi gelişmeyi engellediği söylenebilir.

2.3.1.8 Melami Tasavvuf Anlayışı: 'Bir Lokma Bir Hırka Felsefesi'nden 'Rasyonel Çalışma Kültürü'ne

Ülgener, Doğu'da ve özellikle de Türkiye'de siyasi iktidarın burjuvazinin özerk bir sınıf olarak gelişimini yavaşlattığını, girişimci sınıfın batıda olduğu gibi erken bir tarihte gelişerek, siyasi iktidar karşısında güçlü bir şekilde özerkliğini henüz ilan edememiş olduğunu ifade etmiştir. Buna karşın Türkiye'de kapitalizmin gelişmesinin kültürel nedenlerle imkansız olduğu görüşüne de karşı çıkmıştır. Bu noktada Melamilik Batınlıktan farklı özellikler gösterdiğini belirterek Protestan çilekeşliğine benzer bir ahlaki çerçeve oluşturabileceğini ifade etmiştir (Özatalay, 2014: 36). Melamilik, tek bir tarikat olmaktan çok değişik tarikatlara etkide bulunmuş bir '*zevk ve merep*' hali olarak ifade edilebilir. Melamiler, aktif-riyasetçi bir tutumla, boş durmayıp aralıksız çalışma ve çabalamanın öncüsü olmuşlardır. Bu noktada Weber'in kapitalist ruhun şekillenmesinde büyük önem verdiği Kalvinistlere benzemektedirler (Ülgener 1981b: 81; Özkiraz, 2007: 50).

Ülgener'e göre Melamiler, batını olmayıp sürekli çalışma ve uğraşmanın öncüsü olmuşlardır. Daha ayrıntılı olarak Ülgener; Melamiler ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır. '*Melami, Hakk'a yakınlığı halkın dışında belli bir davranış ve özel kıyafetle sergilemeyi asla düşünmeyerek, herkesle beraber ve herkes gibi işi gücü peşinde; kulluğunu ise arada sessiz sedasız yerine getirmekle meşgul! Daha kısacası: Görünürde halk'la, gönülde Hakk'la beraber! Sade ve son derece gösterişsiz yaşantısı içerisinde çalışma ve üretmenin kalvinist çizgiden geri kalmayan ısrarlı takipçisi!*' Buna karşın Melamilik, Batınlık ile karşılaştırıldığında oldukça sınırlı ve dar bir alanda etki göstermiş ve çoğu kez üstü örtük ve dağınık bir biçimde kalmıştır (Ülgener 1981b: 81; Özkiraz, 2007: 50). Melami tasavvuf anlayışında dini görevlerin yerine getirilmesi kadar dünyadaki maddeler üzerinde de hakim olma anlayışı bulunmaktadır. Dolayısıyla maddi hayat ile manevi hayat tam bir denge

içinde olması gerekmektedir. Batınlığın geniş kitlelere yayılmasına rağmen Melamilik dar bir alanda özellikle kentlerde daha çok etkin olmuştur.

Özellikle II. Dönem olarak adlandırılan Melamiliğin Anadolu'da ortaya çıkışı 15. yüzyıl ya da diğer tarikatlarla oranla güç kazanmaya başlaması yani Bayramiyye Kolu'nun duraklama döneminde ortaya çıktığı söylenebilir. Melamilik bu tarikat bolluğunun ortasındaki bir yeni alternatif olarak değerlendirilebilir. Özellikle duraklama döneminde karşılaşılan Melamilik'le Protestanlık yakın tarihlerde benzer bir yaklaşımı benimsemiş gibi görünmektedirler. Örneğin; Protestanlık ruhban sınıfını reddedip *'herkesin vicdanı için bir rahip'* uygulamasına karşı çıkarak *'herkes kendi kendinin rahibi olabilir'* yaklaşımını benimserken, Melamilik de *'herkes bir tarikata mensup olmalıdır'* anlayışına son verip *'herkes kendi tarikatının hem şıhı hem de müridi olabilir'* düşüncesini ileri sürmüş gibi görünmektedir. Bu noktada Melamilerin diğerlerine oranla biraz daha entelektüel olmaları bu düşüncüyü doğrular niteliktedir. Doğal olarak böyle bir hareket diğer tarikatların düşmanlığına neden olmuştur (Adanır, 2015:565).

Ülgener, Melamiliğin, Avrupadaki Protestanların ahlakına çok yakın olduğunu belirterek Batını bir din anlayışının dışında, ibadet ve çalışma hayatını ayırt edebilen, ciddi ve disiplinli hayat tarzlarıyla Osmanlı toplumunda kapitalist düşünce ve birikimi ortaya çıkarabilecek bir potansiyel taşıdıklarını vurgulamıştır. Diğer taraftan Ülgener'e göre Melamiler; sayılarının azlığı ve etkinliklerinin fazla olmaması nedeniyle devlet ve toplumda yeterince karşılık bulamamışlardır (Çağman, 2016b: 51). Fakat Bayrami Melamileri mutlaka iş ve güç kaygısında olmalarıyla Melamiler arasında ön plana çıkmıştır. Buna karşın birikimlerini sermayeye dönüştürme noktasında eksik kalmışlardır. Diğer bir deyişle zühd dünyasının Melamileri disiplinli bir sermaye birikiminin esas şartı olan rasyonel bir tipolojiyi riyazet küresine taşıyamamışlardır (Sayar, 2014: 324). Ülgener, bu durumun sorumlusunun ticaretin gelişimini engelleyen ulema ve ümera olduğunu ifade etmiştir. Bu eleştiri Weber'in Prusya'da sermayenin devletçe yönetilmesini savunan ve serbest piyasa ekonomisine eleştiri getiren mandarin aydınlarına yönelttiği eleştirinin daha sonraki tarihteki ve daha başka bir ülkedeki yansımaları olarak değerlendirilebilir (Özatalay, 2014: 36).

Sonuç olarak Melamiler'in hem mistik hem de riyazetçi bir özelliğe sahip oldukları söylenebilir. Başka bir deyişle laik denilebilecek çalışma düzeniyle ruhani yaşantı arasında kendilerine göre bir denge kurmayı başarmış kişiler olarak da görülebilir (Adanır, 2015: 148). Weber'in İslamiyet'in yapısının kapitalizm üzerindeki olumsuz etkilerinin olduğu görüşünün aksine Melami tasavvuf anlayışı insanları daha çok çalışmaya, üretmeye ve tasarruf etmeye yönlendirmekte, manevi hayata hakim olunduğu kadar maddi hayata da hakim olunması gerektiğini ifade etmektedir. Bu noktada Ülgener, Weber'in İslamiyet'in savaççı ve ganimet elde eden bir din olduğu anlayışına karşı çıkmıştır. Dolayısıyla İslamiyet'te ortaya çıkan yanlışların Weber'in düşündüğü gibi İslamiyet'in kendisinden değil insanların İslamiyet'i yanlış algılamalarından kaynaklandığını belirtmiştir. Sonuçta Ülgener Weber'in tek tip İslam anlayışını eleştirerek İslam'ın üretmeye, çalışmaya ve tasarrufa engel bir din olmadığını Melamilik üzerinden çeşitli örneklerle anlatmaya çalışmıştır.

3. Sonuç

Ülgener Türk toplumunun sosyal ve iktisadi yapısına ilişkin eleştirileri ile Türkiye'deki iktisat sosyolojisine önemli katkılarda bulunmuştur. Bu noktada Ülgener, Osmanlı'dan başlayan ve Türkiye Cumhuriyeti'nde devam eden zihniyet sorununu iktisadi gelişmenin önündeki en büyük engel olarak görmüş ve özellikle batını tasavvuf anlayışının yanlış yorumlanması sonucu insanları çalışmaktan, üretmekten ve tasarruf etmekten alıkoyan bir din anlayışının rasyonel düşünen insanı ortaya çıkaramadığını belirtmiştir. Bunun nedenlerini de kendi tabiriyle Ortaçağ zihniyetinde aramaktadır. Ülgener; Ortaçağ toplum ve iktisat ahlakının en temel özelliğini dünya karısında pasif bir tavra yol açan 'mesafe bilinci' olarak ifade ederek Osmanlı Ortaçağ düşüncesinde hakim olan merkez ve taşra arasında asimetrik ilişkinin mesafe bilincini artırdığını söylemiştir. Merkezde siyasal statü ve prestij sahibi olma ve nüfuz elde etme gibi unsurlar geçerli iken feodal düzenin etkin olduğu taşrada güçlü bağlara dayanan asıl ve nesep anlayışı ile güçlü bağlarla kurulan ilişkilerin ön plana çıkarılması kendilerine benzemeyen heterojen gruplarla ilişki kurulmasını zorlaştırmıştır. Bu durum sosyal ve iktisadi hayatta içe kapalılık oluşturarak yeni bilgilere ulaşılmasına ve geniş çaptaki ticaretin gelişmesine engel oluşturmuştur.

Özellikle Osmanlı Türk toplumundaki esnaf anlayışı ile kapitalist iktisat zihniyetinin uç noktadaki özellikleri herkesin kendi alanına daha çok çekilmesine neden olmuştur. Bu noktada güçlü bağlara dayalı esnaflaşma anlayışı zamanla yozlaşarak 'güçlü bağların güçsüzlüğü' şeklinde bir durumu ortaya çıkarırken diğer yandan kapitalist sistemin aşırı maddeci dünya görüşü de insanı her fırsatta kendi çıkarını düşünen bir makineye dönüştürmesi nedeniyle 'zayıf bağların güçsüzlüğü' şeklinde yorumlanabilecek bir durumu ortaya çıkarmıştır. Bu noktada Ülgener'in maddi ve manevi dünya arasında denge kurulmasını ön plana aldığı bir sosyal ve iktisadi anlayış bulunmaktadır.

Ülgener Osmanlı Ortaçağı ile iktisat ahlakı ve zihniyetinde bir paradigma değişimi olduğunu ifade etmiştir. Bu kapsamda Ülgener, İslamiyet'in erken dönemlerinde tasarrufu, üretmeyi, disiplini ve çalışmayı özendiren bir din olmasına karşılık, dinin dinamik özelliğinin kaybolduğu dönemlerde aşırı mistik batını tasavvuf anlayışının Müslümanları tembelleğe ittiğini ve çalışma motivasyonunu azalttığını ve maddi dünyaya mesafeli bir tavır alındığını ifade etmiştir. Ülgener'e göre İslami metinlerde disiplinli çalışmayı, dünya malına sahip olmayı, servet biriktirmeyi özendiren unsurlar bulunmaktadır. Weber'in düşüncelerinin aksine İslamiyet'le modernite arasında bir uyumun olduğunu vurgulayan Ülgener 'Bir lokma bir hırka felsefesi'nin yanlış yorumlanarak kapitalizmin gelişmesine engel olduğunu belirterek İslamiyet'in kapitalist gelişmeye engel olmadığını, insanların İslamiyete ilişkin algı, tutum ve davranışlarının iktisadi gelişmeyi engellediğini ifade etmiştir. Aynı zamanda Ülgener Weber'in İslamiyet'in savaştığı ve ganimet elde eden bir din olduğu anlayışına karşı çıkararak Weber'in tek tip İslam anlayışını eleştirmiş ve İslam'ın üretmeye, çalışmaya ve tasarrufa engel bir din olmadığını Melamilik üzerinden çeşitli örneklerle anlatmaya çalışmıştır.

Sonuç olarak Ülgener'in perspektifinden Osmanlı-Türk toplumu hem üst yapı hem de alt

yapı olarak iktisadi sistemde rasyonel düşünebilen insan modelini üretememiştir. Özellikle Klasik iktisatçıların homo-economicus olarak ifade ettikleri iktisadi insan modelini üst yapıda bir sistem olarak oluşturamadığı gibi altyapıda da tarikat ve esnaf yapılarının karışımından ortaya çıkan iktisadi yapı üretime yeterli katkıyı sağlayamamış, yeni fikir ve bilgilere karşı da muhafazakar bir yaklaşımla hareket etmişlerdir. Bu açıdan bakıldığında kendi kabuğunu kıramayan bir insan ve toplum yapısı rasyonellik ile irrasyonellik, para ile güzel ahlak, maddi dünya ile manevi dünya arasında dengeyi kuramamış ve iki farklı dünyada aynı anda yaşama yeteneğine kavuşamamıştır.

Kaynaklar

- Adanır, O. (2015) *Eski Dünyaya Yeni Bir Bakış, Baudrillard, Berkes, Mauss ve Ülgener Üzerinden Kuramsal Bir Deneme*, Doğu Batı Yayınları, 2. Baskı, Ankara.
- Aydın, Y. (2017) 'Yakup Kadri'nin Romanlarında Aylıklık ve Gösterişçi Tüketim', *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 52, <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2017.1870>, 28-56. (27.09.2017).
- Baudrillard J. (2017) *Tüketim Toplumu, Söylenceleri/ Yapıları*, Ayrıntı Yayınları: 176, İnceleme Dizisi: 92, 10. Basım, İstanbul.
- Bowles, S. (2016) *The Moral Economy: Why Good Incentives Are No Substitute for Good Citizens*, Yale University Press New Haven and London, 288 pages, ISBN: 9780300163803.
- Çağman, E. (2016a) 'Sabri F. Ülgener'in Metodolojisi, Kaynakları ve Bazı Kavramlarına Dair Eleştiriler' *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, Cilt 12, Sayı 45, 93-118
- Çağman, E. (2016b) 'Ülgener'in Protestanları: Bayramı Melamileri', *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı II/1, 51-72
- Çebi, S. S. (2015) Aristoteles'te Phronesis Kavramı ve Modern Hukukta Muhakeme, Hukuk Kuramı, C. 2, S. 6, KasımAralık 2015, 1-19.
- Fligstein, N. (2015) 'What Kind of Re-Imagining Does Economic Sociology Need?' 301-316, in: *Re-Imagining Economic Sociology*, (ed.) Patrik Aspers and Nigel Dodd Oxford, Eng., Oxford University Press.
- Herrmann-Pillath, C. (2008) 'Adam Smith and Confucius: Towards a Transcultural Foundation of Institutions', *Fudan Journal of the Humanities and Social Sciences*, Vol. 3, No. 3, 91-126, <http://ssrn.com/abstract=966033> (23.05.2017).
- Hodgson, G. M. (2013) *From Pleasure Machines to Moral Communities An Evolutionary Economics without Homo-economicus*, The University of Chicago Press Chicago and London.
- Kabaş, T. (2013) 'İktisat Sosyolojisinin Doğuşu ve Yükselişi' *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 22, Sayı: 1, 13-24.
- Kaçmazoğlu, H. B. (2015) *Türk Sosyoloji Tarihi-III, Yeni Türkiye'de Sosyolojinin Düşünsel ve Kurumsal Temelleri*, Doğu Kitabevi, Sosyologca Kitapları Dizisi, 1. Baskı İstanbul.

- Kızılkaya, E. (2017) *İktisat ve İnsan*, Der Yayınları: 0198, İstanbul.
- Klamer, A. (2017) *Doing The Right Thing, A Value Based Economy*, Published by Ubiquity Press, Windmill Street London, www.ubiquitypress.com.
- Kranton, R. (2017) ‘The Devil is in the Details Implications of Samuel Bowles’ *The Moral Economy for Economics and Policy Research* <https://sites.duke.edu/rachelkranton/files/2017/11/Kranton-The-Devil-is-in-the-Details-Essay-on-Bowles-The-Moral-Economy-Oct-2017.pdf>
- Laitman, M. (2012) *Yeni Ekonominin Yararları, Küresel Ekonomik Krizlerin Ortak Sorumluluk Yoluyla Çözümlemesi*, Alter Yayıncılık, Ankara.
- Özatalay C. (2014) Türkiye’de Ekonomi Sosyolojisi: Bilanço ve Perspektifler, *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, 29. Sayı, 2014/2 , 29-72.
- Özkiraz, A. (2007) ‘Sabri F. Ülgener’de Zihniyet ve Geri Kalmışlık, Osmanlı’dan Günümüze Yapısal Bir Çözümleme’, *İ. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No: 36, 35-59.
- Pamuk, Ş. (2016) *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, No: 1330, 6. Basım, İstanbul.
- Robbins, L. (1932) *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*, Macmillan, London.
- Sandel, M. J. (2013) ‘Market Reasoning as Moral Reasoning: Why Economists Should Re-engage with Political Philosophy’ *Journal of Economic Perspectives*, Volume 27, Number 4, 121-140.
- Sandel, M.J. (2016) *Paranın Satın Alamayacağı Şeyler*, Ekşi Kitaplar, 1. Baskı, Ankara.
- Sayar, A. G. (1999) ‘Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne İktisadi Bir Verasetin Anatomisi’ *Yeni Türkiye Dergisi*, Osmanlı Özel Sayısı, VII: 569-573, Ankara.
- Sayar, A. G. (2003) *Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Ekonomik, Kültürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler*, Ötüken Yayınları, 2. Basım, İstanbul.
- Sayar, A. G. (2011) *İktisat Metodolojisi ve Düşünce Tarihi Yazıları*, Ötüken Yayın No: 588, Kültür Serisi: 266, 2. Basım, İstanbul.
- Sayar, A. G. (2014) *Sabri F. Ülgener, Bir İktisatçının Entelektüel Portresi*, Ötüken Yayınları, No: 718, Kültür Serisi: 354, 3. Basım, İstanbul.
- Smelser, N. J., Swedberg, R. (2005) ‘Introducing Economic Sociology’, pp. 3-25, in: *The Handbook of Economic Sociology*, Second Edition, Editors, Neil J. Smelser and Richard Swedberg, Russell Sage Foundation, Princeton University Press, New Jersey, United Kingdom.
- Smith, A. (2018) *Ahlaki Duygular Kuramı*, Çeviri: Derman Kızılay, Pinhan Yayıncılık, 1. Basım, İstanbul.
- Swedberg, R. (2003) ‘The Classics in Economic Sociology’, 1-32, in: *Principles of Economic Sociology*, Princeton University Press.
- Swedberg, R. (2006) ‘The Toolkit of Economic Sociology’ SOCIUS Working Papers No:

*Sabri Ülgener ve İktisat Sosyolojisi:
İktisat Ahlakı ve Zihniyeti Perspektifinden Bir Değerlendirme*

- 4, 1-21, http://www.economyandsociety.org/wp-content/uploads/2013/08/wp22_swedberg_toolkit04.pdf (29.05.2017).
- Talmud, I. (2013) 'Economic Sociology', https://www.academia.edu/28940611/Economic_Sociology
- Triglia, C. (2002) *Economic Sociology, State, Market, and Society in Modern Capitalism*, Blackwell Publishers.
- Ülgener, S. F.(1981a) *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Der Yayınları, İstanbul.
- Ülgener, S.F. (1981b) *Zihniyet ve Din*, Der Yayınları, İstanbul.
- Ülgener, S. F. (2006) *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Derin Yayınları Yayın No: 76, İstanbul.
- Ülgener, S. F. (2008) 'İktisat Zihniyeti ve İktisat Ahlakı' *İş Ahlakı Dergisi*, Cilt: 1, Sayı:1, 137-162.
- Ülgener, S. F. (2015) *Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, Derin Yayınları, İstanbul.
- Ülgener, S. F. (2016) *Makaleler, Sabri F. Ülgener*, Derin Yayınları Yayın No: 88, İstanbul.